

ԿԱՐԺԱՐԱՆ

ՄԱՆԿԱՎԱՐՔԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

1883 Ռ. ՏԱՐԻ

№ 2

ԿԱՐՈՂԻԿԱՍՏԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ:

Հայոց գործերի մէջ եթէ ոչ առաջին՝ ամենապիտաւոր խնդիրներից մէկն է այժմ կոթուղիկոսական խնդիրը, որ Հանգուցեայ մեր Վեհաօրհմի ժաՀաւանից յետոյ գլխաւորեցում է թէ մեր Հասարակութիւնը և թէ մեր մամուլը՝ եւ իսկապէս այդ անձնաւորութիւնը այնպիսի մեծ դեր է խաղում մեր մէջ, որ ամենայն իրաւամբ նուիրելու է դրան շուտ և շատ բազմակողմանի մշակուած խորհրդածութիւններ:

Կարծիք չըկայ, որ ընդհանուր ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի գործունէութեան ասպարէզը շատ և շատ ընդարձակ է և նրա վրայ գարձրած է բոլոր Հայոց աշաղբուլութիւնը՝ թէ երասիս, Կուրի, Դանի, Վօլղայի և Նեփալի տիերից և թէ Եփրատի, Տիգրիսի և Գանգէսի եզերքից: Ասպարէզը այնքան լայն է, որ մի մի Հաշուել գործունէութեան բոլոր կողմերը համարեալ թէ անհնարին է: Այստեղ են մեր եկեղեցիքը իրանց եկեղեցախաներով, այստեղ են վանքերը իրանց վանախաներով, այստեղ է եկեղեցապատիան գումարների անուտանդ պահպանելու և ամեցնելու խնդիրը, այստեղ է դարեւրով սրբադարձուած մեր եկեղեցական ծէսերի և աւանդութիւնների վրայ արթնան հսկողութեան հոգը: Այստեղ է բնւոր ժողովրդի մէջ առաքինութիւն և արգասութիւն տարածելու և դէպի իւր կրօնն ու լեզուն ու աւանդութիւնները վառ ձգտողութիւնը: Բայց նրա ամենապիտաւոր հսկողութեան աւարկան, կարող ենք համարձակաբար ասել, է հոգեւոր

դպրոցը, այն սրբութեան տաճարը, որ հիմն է մեր արագայ լուսաւորութեան և ժողովրդի մտաւոր զարգացման:

Ինքը մեր բարեխնամ կառավարութիւնը, լաւ հասկանալով հաւասարապէս բոլոր իւր հպատակների մտաւոր զարգացման անհրաժեշտութիւնը, ամեն մի դաւանութեան տուել է իրաւունք ունենալու իրանց սեփական ուսումնարանները թէ տղայաց և թէ աղջկանց համար: Եւ քանի որ ժողովրդի մէջ զարթել է անհրաժեշտ կարեւորութիւն իւր մանուկների մտաւոր զարգացման և քանի որ կառավարութեան արած ջանքերը իւր բազմազան դպրոցների սլահալանութեան և բնդարձակելու մասին բոլորովին լրացուցիչ չեն, չը կարողանալով բոլոր իւր ծոցը դիմողների մտաւոր ծարաւը յագեցնելու, օտար դաւանութեանց պատկանող աղջարնակութիւնք մեծ ծառայութիւն արած կը լինին իրանց միջոցներով սահմանել ուսումնարաններ՝ մի բնդհանուր նպատակին հասնելու, այն է՝ բանիբուն և զարգացած մարդիկ պատրաստելով հասարակութեան համար: Ամենայն ուսումնարանական տարեգլխին մենք անդադար տեսնում ենք, որ տեղի անձկութեան պատճառաւ շատ մանուկներ մնում են պետական ուսումնարաններից դուրս, և այդտեղ մեր հայոց դպրոցը պարտաւոր է գտնէ մի մասամբ ծառայել ժողովրդին, իւր գիրկն առնելով այդ ուսումնաճարաւ երեսաներին:

Եւ մեր կառավարութիւնը անշուշտ շահուած կը լինի մեր ծառայութեամբ, որովհետեւ և մեր ուսումնարաններում տիրապետող ուղղութիւնը կը լինի համապատասխան տէրութեան նպատակներին: Մենք կը դատաւարակենք մեր մանուկներին մեր ուսումնարաններում նոյն իսկ պետական դպրոցներում ուսումն առած երիտասարդների ձեռքով և որքան էլ այս վերջինները հասկացած կը լինին տէրութեան բարի նպատակները, այնքան և մեր սեփական ուսումնարանները չեն շեղուի կառավարութեան նպատակներից: Մեզ առիւ է տէրութիւնը բարձր ուսումն առած մարդիկ, որոնք երբեմն միջոց չեն գտնում պետական ուսումնարաններում պաշտօններ գտնելու և իրանց սիրած դատաւարակութեան գործը շարունակելու միջի որ և իցէ յանցանք կը լինի, եթէ այդպիսինե-

ըին հիւրասիրէ մեր դպրոցը և կրկնակի օգուտ տայ, մի կողմից այդպիսի երիտասարդին գործելու և շահուելու անպարէզ բանալով և միւս կողմից մեր ուսումնարանները մատակարարելով աւելի զարգացած և աւելի լաւ սլատրաստուած ուսուցիչներով:

Զը խօսենք շատ հին եղելութիւնների մասին, ասենք մօտաւոր անցեալի մասին վերաբերութեամբ այն հարցին, թէ որքան հնարաւոր է հայոց հոգեւոր վարչութեան Պետի համար հիմնել և կառավարել հոգեւոր դպրոցներ: Միայն ներսէս Ե-ի պէս մարդու զօրեղ ձեռքն էր, որ հիմնեց Թիֆլիսի ներսիսեան դպրոցը և նորոգ հանգուցեալ Գեորգ Բ: Ի պէս պետի շնորհն էր, որ մենք ունեցանք Ս. Եջմիածնում Գեորգեան ձեմարան: Կաթօւղիկսը ինքն ըստ ինքեան մի մարդ է և եթէ նա ժողովրդի ծառայ է և նրա մօտաւոր զարգացման նախանձախնդիր, անշուշտ կարող է դառնալ մի ահագին զօրութիւն, որ մագնիտի պէս կը քաշէ դէպի ինքը ժողովրդի օժանդակութիւնը այդպիսի գործքի մէջ: Եւ մեր ժողովուրդն էլ, եթէ աւելի հին ժամանակներում, երբ ուսման կարիքը դեռ բոլորովին չէր զգացել, համակրող էր այդպիսի գործերում, կարծիք չը կայ, որ այժմ աւելի և աւելի կ'օժանդակէ իւր զաւակների մօտաւոր զարգացման գործին: Հարկաւոր է միայն ուժգին ձեռք, որ մեր ապագայ հոգեւոր Պետերը և՛ պահպանեն մեր այժմեան դպրոցները և՛ հետզհետէ նորերը հաստատեն:

Եւ այժմ մենք որոնելու ենք այդպիսի մի զօրաւոր ձեռք, որ զայ մեզ մօտ և գործէ և մեզ էլ գործել տայ: Շատ և շատ մեծ մտադրութեամբ և զգուշութեամբ որոնելու ենք մի այդպիսի ոյժ, որովհետեւ յայտնի է, որ հունձք բազումք են և մշակք սակաւ: Մշակ է հարկաւոր մեզ և անձնանուէր մարդ, որ ոչ թէ մի այլ կողմնակի ձգտումներով բազմի մեր հայրապետական գահի վրայ, այլ որ լինի անխոնջ աշխատող, անքուն մշակ և ոչ իւր վարձը իսկոյն մեզանից սպասող, այլ առանց վարձատրութեան սպասելու աշխատող, և այնպիսին կըստանաց իւրը՝ ժողովրդի սրտի մէջ տպաւորելով իւր անունը և դրօշմելով պատմութեան

լիշատակարանի էջերում ոսկեգօծ տառերով իւր գործերը: Մեր ուսումնարանները բազմաթիւ են համեմատաբար, ունենք և բարձր հոգեւոր ճեմարան, ունենք և միջնակարգ հոգեւոր վիճակային դպրոցներ, ունենք և ստորին ծխական և գիւղական ուսումնարաններ և բոլորն էլ պահպանվում են մեր ժողովրդի ուղղակի կամ կողմնակի ձեռնտուութեամբ: Մեծ պարտք պէտք է ընդունէ մեր նոր հոգեւոր պետը՝ պահպանելու բոլոր մեր գոյութիւն ունեցող դպրոցները և մեծ և քաղցր իրաւունք պիտի ստանայ իւր օրինակով դրաւելու իւր կողմը մեր ժողովրդի համակրութիւնը՝ եղած դպրոցները ընդարձակելու և նորերը հիմնելու:

Աստուած տայ, որ մեր մէջ եղած ամենալաւ ոյժը հանգէս՝ դուրս բերուի, այնպիսի մի անձնաւորութիւն, որ որքան էլ մինչև ցայժմ ծառայութիւն լինի արած դպրոցական գործում, այն բոլորը ինքը իրան համար մի չնչին բան համարէ և գահից գործելով, կարծէ թէ նոր է սկսում այդ սրբազան գործը: Առ ոչինչ համարէ իւր բոլոր անցած ծառայութիւնը և սկսէ աշխատել գահի վեհութեան և վսեմութեան համապատասխան: Սւ այն սառնութիւնը, որ երբեմն փաթաթում են մեր ժողովրդի վզին, բոլորովին կը վերանայ, որովհետև փորձով տեսել ենք, որ արժանաւոր և գործունենայ եկեղեցական պաշտօնեան միշտ իւր աջակից կուենանայ ժողովրդի սիրտը և գրպանը:

ՄՍԿԿԵՐ ԲՈՅՍԵՐ

(շարունակութիւն եւ վերջ *)

Բ.

Ճանճակալը պատկանում է Դրօզերայի Հետ մի և նոյն ընտանիքին. սա վերջին ժամանակ ենթարկուեցաւ շատ քըն-նութիւններին նորա մասով կերակրուելու յատկութիւնը քըն-նելու համար: Այս բոլոր վայրի դրութեամբ գտանվում է Ամերիկայի Հիւսիսային Կարօլինայի տրեւեան մասի խոնաւ տեղերում և բաղկացած է աստղաձև սփռուած տերեւներից, որոնք աւելի մեծ են և խոշոր քան Դրօզերայի տերեւները: Նոցա տերեւի կոնթը տափակ է և տերեւի պէս է: Տերեւի թիթեղը բոլորակաձև է և բաղկացած է երկու բլթակից, որոնք մէջ տեղում շարժուն յօդ ունին. այս յօդի միջնորդութեամբ բլթակները կարող են բարձրանալ և ծալուիլ: Բլթակների շուրջը նստած են մի կարգ կոշտ մազեր:

Ճանճակալի տերեւի ներքին կազմութիւնը շատ բանով զանազան է Դրօզերայի տերեւի կազմութիւնից: Կոշտ մազե-րի ծալրերին մասնքներ չկան. այդ մազերը ընդունակ չեն գրգռուելու: Իւրաքանչիւր բլթակի վերին երեսի վերայ դուրս

*) Տես Վարժարան N° 1. Բ. Տարի:

են եկած երեք հատ թելիկներ, որոնք ընդհակառակն ձեռք տալուց շատ են գրգռվում, սակայն նոցա ծայրերը սուր են: Բացի այս մաշկային լաւելուածներից, բլթակի ամբողջ վերին երեսը, բացառութեամբ փերին մօտիկ տարածութեանը, խիտ ծածկուած է մանր կարմիր կամ ծիրանագոյն մսանքներով: Մսանքները կորըթնարդ են և նստած են փոքրիկ ծրղերի վերայ: Տերեւածե կանթի վերայ, տերեւի ետեւի կողմից և փերի մագերի խարսխի մօտ ցրուած են մանր աստղաձև նարինջ — մեխակի գոյն բարձրութիւններ ութը հատ շրջասփիւռ շառաւիղներով: Տերեւների ստորին երեսի վերայ տեղ տեղ նկատելի են մանր սրածայր մագիկներ:

Այս բոլոր մասերի գործողութիւնը լիովին քննուած է: Ափերի մագերի գործողութիւնը մեքենայական է և միմիայն մեքենայական, որովհետեւ նոքա զգացողական չեն և չունին մսանքներ, սորա հետ չունին նաեւ ո՛չ համագոյց և ո՛չ մասնաւոր ինքնաբեր շարժողութիւններ: Ընդ հակառակն զգացողական թելիկները շատ գրգռուող են: Սոքա երբեմն ծայրին բաժանվում են երկու կամ երեք ձիւղերի և նոցա շփելուցը կամ թեթեւ դիպչելուցը բլթակների մէջ առաջանում է զգացողութիւն և սոքա ծալվում են: Այդ զգացողական թելիկները որ այդչափ շուտ գրգռվում են ամենաթույլ դիպչելուց անգամ, շատ նուազ զգացողութիւն են ցոյց տալիս երբ նոցա շարունակ հուպ ես տալիս: Ճանճակալի թելիկների և Դրօզերայի մսանքների մէջ եղած զանազանութիւնը բացատրվում է նոցա կեանքի զանազանակերպութեամբ: Մենք տեսանք թէ ինչ է կատարվում Դրօզերայի մէջ երբ նորան շարունակ հուպ ես տալիս. ճանճակալը չունի մածուցիկ հեղանիւթ որ ծեփէր միջատը, այլ սա որսվում է բլթակների արագ փակուելովը հենց այն միջոցին երբ մի թեթեւ դարկ ես տալիս թելիկներին: Թելիկները ոչինչ չեն արտահոսում, ոչինչ էլ չեն կլանում: Սոքա խոկանէս պահապաններ են: Դրօզերայի շօշափելիքները գրգռուելուց թեքվում են և կուտակվում, այս երևոյթը չէ կատարվում ճանճակալի մէջ: Նոցա վերայ թափուող ջրային կաթիլներ չեն առաջացնում բլթակների ծալուելը, նոյնը չէ կատարվում եթէ փչենք նո-

ցա վերայ: Այս պատճառաւ պահապանները քամու և ան-
ձրեւի ժամանակ զուր տեղ շփոթ չեն գցել. նոյնպէս շար-
ժողութիւն չի առաջացնել նոցա մէջ արեգակի ճառագայ-
թը, եթէ մինչև անգամ թեւիկի վերայ կենդրոնանայ այն
ատրճանի, որ չորացնէ նորան կամ փոխէ նորա գոյնը:

Մանր մասնիկները, որոնք գտանվում են տերեւի մակե-
րևոյթի վերայ ունեն արտահոսելու և կլանելու լատկութիւն.
բայց նոքա ոչինչ չեն արտահոսում մինչև որ և է կենդա-
նին նոցա գրգռու չը պատճառէ: Եթէ գրգռու պատճառողը
կենդանին չլինի այլ ուրիշ կարգի առարկայ, մասնիկների վե-
րայ խոնավութիւն չի առաջանալ. իսկ եթէ դնել մսի կտոր
կամ ճղլտած ճանճ, նաքա իսկոյն առատութեամբ արտահո-
սում են հեղանիւթ: Երբ բլթակները ծաղուած են, պահե-
լով իւրեանց մէջ միջատին, ամբողջ մակերևոյթի մասնիկնե-
րը մեծ քանակութեամբ արտահոսում են հեղանիւթ: Ի հաս-
տատոյթիւն սորա՝ Դարվիներ մի քանի զէպքեր է առաջ
բերում: Մի անգամ տերեւի վերայ գրուած էր խորանարդի
ձևով ձուռի սպիտակուցի փոքրիկ կտոր. քառասուն և հինգ
ժամից լետոյ տերեւը կտրել էին և նորանից հոսել էր մի
կաթիլ հեղանիւթ: Միւս անգամ տերեւի մէջ ութ ծրուայ
ընթացքում գտնուած էր խորոված մսի կտոր. երբ տերեւը
ինքն իրան բացուեցաւ, նորա վերին մասի շաղօսի մէջ հա-
ւաքուել էր այնքան հեղանիւթ, որ վայր էր թափուել: Յե-
տոյ տերեւի վերայ գրուած է եղել ճղլտած մեծ ճանճ. դնե-
լուց առաջ տերեւի բլթակներից մէկը կտրել էին մինչև իսկ
բխիւր, այնպէս որ ճեղք էր բացուել իրի միջով տերեւի հե-
ղանիւթը կանթի վերայով. հոսում էր ինն օրուայ ընթաց-
քում, այսինքն բոլոր այն ժամանակ քանի որ փորձ էին
անում:

Կուտակումն, որ նկատեցինք Դրօզերայի մէջ, ճանճա-
կալի մասնիկների մէջ աւելի պարզ նկատելի է: Բորակածնի
նիւթերի ազդեցութիւնից իւրաքանչիւր խորշի բովանդակու-
թիւնը կուտակվում է, ներկայացնելով պրօտոպլասմայի շատ
գեղեցիկ մութ, բաց ծիրանագոյն կամ անդոյն գանգուածներ:
Մանր ութ հատ շառաւիղով բարձրութիւնների նշանակու-

թիւնը չէ քննուած և նոցա մասին միայն ենթադրութիւններ կարելի է անել:

Տերււների այս տեսակ կազմակերպութեան մանրամասնութիւնք հարկաւոր է քննել վերաբերութեամբ նոցա շարժողութեանը: Երբ միջատը դիպչում է բաց տերււների պահպան թելիկներին, սոցա նա գրգիռ է պատճառում. այս գրգիռը անցնում է իսկոյն բլթակներին և սոքա ծալվում են որսալով միջատը. սորա խլալտոցը թելիկներին դիպչելով միայն զօրացնում ու արագացնում է բլթակների ծալուելը: Տերւի շուրջը գտնուող կոշտ մազերը խաչաձև անցնելով միմեանց մէջ արգելք են լինում միջատին դուրս գալ, եթէ միայն սա այնքան էլ փոքրիկ չէ: Մասնքներին դիպչելուց՝ յայտնվում է նոցա մէջ կլանելու յատկութիւն և նոքա սկսում են արտահոսել լորձանման թթու հեղանիւթ և այդ արտահոսումը շարունակվում է մինչև որ մասնքներին գրգիռ պատճառող առարկան այնտեղ է գտնվում: Այս հանգամանքի տակ միջատը լուծվում է որքան որ նա ընդունակ է լուծուելուն և տերւը այդ իւրացնում է: Այս ժամանակ մասնքների մէջն էլ կատարվում է պրօթոպլասմայի զանգուածի կուտակումը: Գործողութեան այս բոլոր անցքերի մանրամասնութիւնք քննուած են և մենք աւելորդ չենք համարում այստեղ յիշել: Նախ և առաջ հաստատուած իրողութիւն է որ որսուած միջատը բոյսի սննդառութեան է ծառայում: Գտած են շատ միջատներ լորձանման հեղուկի մէջ որոնց վերայ ներգործել էր նա այնպէս ինչպէս լուծանող միջոց, որի ազդեցութիւնից միջատները շատ թէ քիչ կլանած էին: Այս գիտողութիւնը յետագայ ժամանակ փորձած էին հեղանիւթի մարսողական ընդունակութիւնը իմանալու համար և յայտնապէս ապացուցին այդ իրողութիւնը: Սորանից յայտնի եղաւ որ հեղանիւթը միշտ կուտակվում է յայտնի ժամանակում որսուած միջատի շուրջը երբ տերւը առողջ է և բռնած միջատը համապատասխան է նորան: Իմացուեցաւ և այն որ այդ հեղանիւթը հոսում է նոյն իսկ տերւից և ոչ թէ փող միջատից և թէ մտի կտորները մի քանի ժամանակից յետոյ առ հասարակ առաջացնում են նոյն գործողու-

թիւներ, այսինքն տերեւը նոցա ամուր որսել էր և նոքա շաղախուել են հեղանիւթով, որից համարեա բալոր կտորները լուծուել էին և կլանուել: Սորանից դուրս է գալիս որ այդ հեղանիւթը պէտք է համարել կենդանիների ստամոքսալիւ հիւթին համանման, որովհետև լուծում է միջատ և նորան ընդունակ է անոււմ տեղեւի կլանելու համար: Շատ տերեւներ կորցնում են իւրեանց ընդունակութիւնը կամ մերթ ընդմերթ ոչնչանում են մի անգամ կերակրուելուց յետոյ: սակայն մի քանիսները նորից բացվում են երկրորդ կամ կարելի է երկրորդ անգամ որսալու համար, կամ գուցէ ընդունակ են կերակուր մարսելու համար միմիայն երկրորդ անգամ:

Երբ բլթակները ծալվում են անշունչ նիւթերից գրգռուելուց՝ նոցա ներքին մակերևոյթը մնում է կորընթարդ մինչև որ տերեւը նորից բացուի: Բայց երբ նոքա որսում են մօի կտորներ կամ միջատ, այն միջոցին իւրաքանչիւր բլթակը հետզհետ է ուղղվում է և ինչպէս երևում է մեծ ոյթով մօտեցնում է որսը արտահոսող մասնքներին: Երբ տերեւը ոչինչ չէ որսում, բլթակները նորից ուղղվում են որ տևում է մի ամբողջ օրից մինչև երեսուն և երկու ժամ միջոցում: մինչև նոցա բոլորովին ուղղուիլը նոքա էլի պատրաստ են որսալու: Այնպէս գտած են որ վեց օրուայ մէջ տերեւը կարող է ծալուել և նորից բացուել չորս անգամ:

Բլթակները չեն կորցնում իւրեանց զօրութիւնն երբ նոքա անշունչ առարկաներից գրգռուելով կուչ են գալիս: նոքա նոյն զօրութեամբ կարող են էլի մի քանի անգամ ծալուել մինչև որ իւրեանց ձեռնոտ բան կորսան: Սորանից յետոյ փակ են մնում անորոշ ժամանակ, իսկ եթէ բացվում են երկար ժամանակ անգգայ են լինում: Չորս դիպուածում տերեւները միջատ որսալուց յետոյ այլ ևս չբացուեցան և հետզհետ է թառամեցան: մի դիպուածում նոքա ճանճը իւրեանց մէջ պահած փակ մնացին տառն և հինգ օր միւս դիպուածում — քսան և չորս օր թէև ճանճը փոքր էր երրորդում — քսան և չորս ժամ երկայնոտ մոծակը իւրեանց մէջը ունեւելով: Երկու դիպուածում երբ տերեւները որսել

էին շատ մանր միջատներ, նոքա բացուեցան այնքան շուտ կարծես ոչինչ չէին որսած:

Այն բոլոր դիպուածներում երբ տերևները նորից բացվում էին երկար ժամանակ փակ դրութիւնից յետոյ ունենալով իւրեանց մէջ միջատներ, միս կամ այս տեսակ նիւթերը, նոքա մի քանի օր այնքան անզգայ են եղել որ զգացողական թելիկներին դիպելուց անգամ ոչինչ տպաւորութիւն չէին արտայայտում: Պէտք է ենթադրել որ ճանճակալի մարսողութեան ընդունակութիւնը անսահման չէ; ինչպէս և բարձր կենդանիների մէջ: Չափազանց շատ կերակրուելուց նոցա հետ էլ կարող է կաթուած պատահել:

Բացի Դրօզերայից և ճանճակալից կան էլի ուրիշ բոյսեր, որոնք պատկանում են նոյն ընտանիքին և նոցա նման ունին մսակեր յատկութիւն թէև աւելի պակաս աստիճանի բայց և այնպէս չեն զանազանվում վերև յիշածներից:

Մի փոքրիկ ջրային բոյս որ կոչվում է Ալգրովանդա - *Aldrovanda vesiculosa* պատահում է Եւրոպայում, Աւստրալիայում և Հնդկաստանում: Չնայելով որ այդ բոյսը ունի միմեանցից այդքան հեռաւոր հայրենիքներ, ամենայն տեղ նա միևնոյն յատկութեամբ է լինում: Սա չունի արմատներ և լող է տալիս ջրի մէջ մանր կանաչ աստղերի ձևով: Տերևները դասաւորած են ցողունի շուրջը օղակաձև աստղերի պէս: Իւրաքանչիւր տերևը բաղկացած է երկու կիսակիւր բլթակից, որոնք նստած են լայն կանթի վերայ: Եւրոպայում սովորական բարեխառնութեան ժամանակ բլթակները առհասարակ միասին են ծալուած, բայց յաջող հանգամանքներում նոքա բացվում են ինչպէս խիսունջի փեղկերը:

Այս փոքրիկ բոյսի պատմութիւնը և խորհրդաւոր յատկութիւնները շատ քիչ են յայտնի: Անշուշտ կարելի է ենթադրել որ սորա տերևները կենդանիներ որսալու համար են ծառայում: Նոցա երկայն մազերը երևի զգացողական են, նոցա մսանքները պէտք է որ ընդունակ լինին արտահոսելու մածուցիկ հեղանիւթ: Մի խօսքով պէտք է ենթադրել որ սա ունի մսակեր բոյսերին յատուկ ընդունակութիւններ,

բայց և այնպէս սորա մասին ցայժմ ճիշտ քննութիւններ չեն արած:

Պօրտուգալիայում և Մարոկկոյում բուսնում է մի նշանաւոր և հազուադէպ բոյս Իրոզօֆիլլում լուղիտանիկում — *Drosophyllum lusitanicum* անուանով: Սպօրտօյի շրջակայքում սա պատահում է մեծ քանակութեամբ և այնտեղ գիւղացիները նորան անուանում են «ճանճորս» և ճանճեր որսալու համար նորան կախ են անում բնակարանների մէջ: Սորա մի քանի գիւլիմ երկայնութեամբ տերեւները բարակ թելիկներէ պէս են: Սոցա վերին երեսը կորընթարդ է, մէջ տեղում ունենալով մի խողովակ, իսկ ստորին երեսը գոգաւոր է: Երկու երեսներն էլ ունին վարդագոյն կամ ծիրանագոյն շոշափելիքներ կորընթարդ գլխարկով որոնք լսնուած են զանազան երկայնութեան ծղերի վերայ: Այդ շոշափելիքները արտահոսում են մածուցիկ հեղանիւթ խոշոր կաթիլներով:

Բայցի շոշափելիքներից՝ տերեւների վերայ նստած են շատ մանր, աննկատելի պարզ աչքի համար, անգոյն բայց շոշափելիքների պէս կազմուած մասնքներ: Այս մասնքները զանազանվում են շոշափելիքներից նորանով որ արտահոսում են հեղանիւթ միայն այն ժամանակ, երբ զրգուած են լինում: Թէ մասնքները և թէ շոշափելիքները ընդունակ են կլանելու բորակածնի նիւթեր: Երբ այս ճանճորսի վերայ նստում է միջատ, սորան իսկոյն կաշում է շոշափելիքից արտահոսող հեղանիւթի կաթիլը. քանի որ միջատը շարժվում է կաթիլներ աւելանում են և վերջապէս միջատը բոլորովին ծածկվում է այդ մածուցիկ հեղանիւթով, որից հա կորցնում է ոյժ և սառկում է տերեւի վերայ գտնուած փաքրիկ նստադէր մասնքների վերայ: Շոշափելիքները շարժուելու ընդունակութիւն չունին, ուստի անզգայ են մնում միջատի գիպչելուց: Միջատները որսվում են միայն արտահոսող հեղանիւթով: Շոշափելիքների կլանելու ընդունակութիւնը ապացուցվում է նորանով, որ բորակածնի նիւթերից՝ նոցա մէջ եղած պրօտոպլասման կուտակվում է: Երբ միջատը ծեփուած շոշափելիքներից արտահոսող մածուցիկ հեղա-

նիւթով ընկնում է թալկուցած և սառկած փոքրիկ նստա-
դիր մասանքների վերայ՝ սոքա դորանից գրգռվում են և ար-
տահոսում են հեղանիւթ, որի մէջ կենդանին լուծվում է
և այս լուծուածը ձծվում է: Սորանից երևում է որ այն
գործողութիւնը, որով որսվում է միջատը այլ է, քան որ ունի
դրօզերանա՝ բայց այնուհետև երբ միջատը բռնվում է և զն-
վում փոքրիկ նստադիր մասանքների վերայ նորա լուծուելը ու
մարսուելը աշխերև միակերպ է կատարվում:

Ա. ԳԻՇՄԻՇԵԱՆՆՅ

[illegible]

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սովորաբան է ասել, «արաբացուց գիտություն, արաբացուց փիլիսոփայություն, իսլամական գիտություն, իսլամական քաղաքակրթություն»։ Բայց արդե՞ք մի ճշմարտություն կա՞յ այդ խօսքերի մեջ — ամա այն խնդիրը, որ բնեկեց Ռեանան Սորբոնի համալսարանում Ֆրանսիայի գիտնական կաճառի առօրե։

Ստեյ խօսում էն արաբական գիտութեան Է. փիլիսոփայութեան մասին, ասաց նա, Է. յիսուի միջին դարերի ընթացքում Արաբացիք շարունակ երկու դար մեր վարժապետները հանդիսացան. բայց այդ արաբական գիտութիւնն Է. փիլիսոփայութիւնը ոչինչ էր, բայց բէ յունաց գիտութեան Է. փիլիսոփայութեան մի գծում բարգմանութիւն: Այս էր ահա ճառախօսութեան բուն խմատը:

Ռեցման հենց սկզբում ցույց տուաւ իսլամական երկիրների այժմեայ անկումը, իսլամով կարավալուող պետութիւնների քայքայումը, միայն այդ կրօնով դաստիարակուող ազգերի մտանորական ոգնջութիւնը: Ճշմարիտ մահմեդականի միտքը գոցուած է գիտութեան համար, անընդունակ է սովորել կամ ըմբռնել մի նոր գաղափար: Համոզուած լինելով, որ Աստուած ունի որ կամենայ նորան է

տալիս ճոխութիւն եւ զօրութիւն, մօտիմը ատելով ատում է զիտութիւնը եւ ամենայն ինչ որ կապ ունի եւրոպական մտքի հետ:

Բայց ինչպէս բացատրել որ 775 թ. սկսած մինչեւ տասներեքրորդ դարու կեսը, այսինքն ամբողջ 500 տարի նշանաւոր գիտնականներ եւ իմաստասերներ են գտնուել իսլամական ազգերի մէջ եւ որ իսլամական աշխարհը քրիստոնեականից զերազանց է հանդիսացել այդ միջոցին: Պատճառը այն է, որ այդ միջոցին իսլամը դեռ կատարեալ յաղթանակ չէր կանգնել: Յունաց քաղաքակրթութեան ոգին եւրոպային հաղորդող մեծ շարժումը ոչ թէ իսլամից սկիզբն առաւ, այլ իսլամին հակառակ է հորանից անկալս յառաջ եկաւ:

Երբ 750 թ. Աբբասեան տոհմը յաղթեց Օմայեանին, նոր կրօնի կենդրոն դարձաւ Տիգրիս եւ Եփրատ գետերի միջավայրը, որ դեռ լիքն էր երբ եւ իցէ արեւելքում լոյս տեսած մի շքեղ քաղաքակրթութեան հետքերով, որ հասել էր իւր կատարելութեան Սասանեան Խոնրով Նուիրվանի ժամանակ: Արաբստն ու ձեռակերտը դարեւի ի վեր բարձրանում էին այդ երկրում, եւ մտաւորական գործունէութիւնն էլ մի նոր աշխարհ էր ստացել Խոսրովի շնորհով: Նա էր որ Կ. Պօլսից հաղածուած փիլիսոփայութիւնը հիւրընկալեց եւ Հնդկաստանի սրբազան մատենաները քարզմանէ տուաւ: Նորա ժամանակ Միջագետքը համարեալ թէ լիքն էր նեստորեան քրիստոնեաներով, որոնք քաջ հմուտ էին յունաց դպրութեան. բժշկական ուսումն էլ բոլորովին նոցա ձեռքումն էր:

Աբբասեանք վերականգնեցին Խոսրովների փառքը: Բաղտաղը ամեն թէ մի վերածնունդ Պարսկաստանի մայրաքաղաք դարձաւ: Ֆրանսիական Կարլոլինգներին ժամանակակից պերճ խալիֆները դեռ կիսատ մօլիմներ էին. նոքա շրջապատում էին իրանց անհաստներով, փարսիներով, քրիստոնեաներով եւ սոցա միջից էին ընտրում իրանց բժշկներին, պաշտօնեաներին եւ մանաւանդ ռոտիկաններին: Նոքա ամեն բանով հետաքրքրվում էին եւ մանաւանդ այն ամենով, ինչ որ օտար էր եւ հեթանոսական. նոքա հետազօտում էին Հնդկաստանը, հին Պարսկաստանը եւ յատկապէս Յունաստանը: Ճշմարիտ է, որ երբեմն երբեմն մոլեռանդ մօլիմները տարօրինակ յետալիմութիւն էին քառագում արքունեաց մէջ. որ մի մի ժամանակ խալիֆները երկիրած էին դառնում եւ մատնում էին իրանց անհաստ կամ ազատամիտ բարեկամներին. բայր փոքր ինչ յետոյ նորից շնչում էր ազատութեան ոգին եւ խալիֆները, արքունւած գիտնականներին յետ կանչելով, դարձեալ սկսում էին ազատ կեանք վարել պալատի մէջ ի մեծ գալթակոյութիւն ճշմարիտ մօլիմների:

Այդպէս է բացատրվում Բաղդադի այն հաճոյական եւ գրաւիչ քաղաքակրթութիւնը, որի պատկերը „հազար ու մի գիշերների“ շնորհով տպաւորուած է ամենքիս մտքում: Խստակրօն օրբողս-

սիայի ժամանակաւոր բույութեան պատճառով յառաջ եկաւ մի փիլիսոփայական եւ գիտնական շարժումը եւ քարգմանութեան Արիստոտելի Լեցիկլոսիդիան, Լեկիդեսի եւ Գալիլեյի գրութեանը եւ միով բանիւ այն ժամանակուայ բոլոր յունաց դպրութիւնը: Ալկիմեդին իսլամի մեջ բանաստեղծական փիլիսոփայութիւն (rationalisme) մտցրեց: Ալեքսարաբին եւ Ավիսենը ամենամեծ իմաստասերների կարգն անցան: Աստղաբաշխութիւնն եւ այգեբան գարմանայի կերպով ծաղկեցան, քիմիան գտնան (distillation) օրէնքները գտաւ, վատօղն էլ գուցէ նա հնարեց: Արեւելքին հետեւելով, Սպանիան էլ ինքն իրան ուսման տուաւ եւ այս տեղ ժբ. դարում Հիւ Բադեանի, Հիւ Թօֆաիլի եւ Ավերրօսի շնորհով մարդկային միտքը այնպիսի մի բարձրութեան հասաւ, որի վրայ դարեւի ի վեր չէր ամբարձած: Անա այդ մեծ ֆիլիսոփայական շարժումն է, որ կոչվում է արաբական, միջդղեւ իսկապէս դա յայն — աւստանեան է, կամ լաւ եւս — յունական:

Այդ շարժմանը կենսական սնունդ տուող տարրը Յունաստանից էր գալիս. այդ խաւար ժամանակներում մի գիտնական այն ջափով միայն արժէք ուներ, որ ջափով որ տեղեակ էր հին Յունաստանին: Յունաստանն էր գիտութեան միակ աղբիւրը: Սակայն վերոյիշեալ շարժման վարկը պետք չէ շատ ստորացնել, այլ հարկաւոր է խոստովանել, որ մի որոշեալ ժամանակի ընթացքում իսլամին ենթարկուած ազգերի մեծքով պահպանութեամբ Յունաստանի մտաւորական աւանդը:

Յունաց գիտութեան եւ փիլիսոփայութեան գրութեանը արաբական քարգմանութիւններով էր որ Եւրոպան խմորութեամբ իւր հանճարի բացուելուն նպաստաւոր հին դասական դպրութեամբ:

Սակայն Ռեման դարձեալ պնդում է, որ այդ բանում լեզուից գաւտ արաբական ոչինչ չըկար. արաբական տարրը միայն լեզուն էր: Արաբական ցեղը գործ չը շինեց. եւ այս այնքան ճշմարիտ է, որ արաբացի կոչուած փիլիսոփաների եւ գիտնականների մեջ Ալկիմեդիից գաւտ՝ ոչ մի բուն Արաբացի չկայ: Միւս բոլորները Պարսիկներ են, Անդրօքսեանը, Սպանիացիք, Բուխարացիք, Սամարկանդացիք, Կորդովացիք, Սելիլիացիք: Սորա ամենքը ոչ քէ միայն արեամբ Արաբներ չեն, այլ բնաւ արաբական ոգի էլ չունեն: Թէ եւ նոցա գրութեան լեզուն արաբականն էր, բայց այդ լեզուն շատ նեղում էր նոցա: Նոքա կաշկանդուած էին դորանով, ինչպէս որ միջնադարեան գիտնականները կաշկանդուած էին լատիներէնով: Արաբական լեզուն որ այնպէս յարմար է բանաստեղծութեան, մասամբ էլ պերճախօսութեան, մի շատ բերի գործիք է վերացական ուսումների համար: Արաբական փիլիսոփաներն եւ գիտնականները բաւականին վատ գրողներ են:

Եթե վերոյիշեալ շարժումը արաբական չէ, իսլամական էլ չէ։ Նա բոլորովին պարսիկների, քրիտոնեաների, հրեաների, իսմայէլացիների եւ իրանց յատուկ կրօնի դէմ ներքուստ ապստամբած մօսլիմների մի գործ է։ Իսկական մօսլիմներից՝ նա ոչինչ չընդունեց, այլ միայն նզովք։ Այդ ուղղափառները գիտութեան արբանեկողներին գօյդիք էին անուանում, այսինքն, անհաւատ։ Ժեծում էին նոցա փողոցներում, այրում էին տների մէջ, եւ շատ անգամ կառավարութիւնն էլ մահուան էր մատնում նոցա՝ խուժանին հաճոյանալու համար։

Միջին դարերի սկզբում իսլամը համբերում էր փոխադաշնութեան, սրովհետեւ նորան խափանելու ոյժ չուներ. եւ ոյժ չուներ, պատճառ որ ինքն էլ դեռ ամրապնդուած չէր եւ ան ու սարսափ ազդելու միջոցներից գուրկ էր։ Այդ միջոցին նա դեռ ներքուստ խախտուած էր մօքապէսէն կոչուած բողոքականութեամբ եւ ուրիշ մի քանի աղանդներով։ Բայց հետզհետէ նորա աշակերտների հաւատը զօրանում է եւ կրօնի ժամանակաւոր բույութիւնից լետոյ գալիս է դօգմայի բացարձակ իշխանութեան ժամանակը, երբ հոգեւորի եւ աշխարհականի զանազանութիւնն արդէն իսպառ վերցվում է մէջ տեղից—եւ ջնաւատացողին մարմնական պատիժ է տրվում։

Մտաւորական կեանքը դադարում է այնուհետեւ, եւ 1275 թ. սկսած իսլամական աշխարհը խորասուզվում է ամենաբանձր խռատի մէջ։ Յադրական իսլամը ուռնակիւս է անում երկրագնդի ընդարձակ մասերն եւ նորա հարուածների տակ մտքի ազատութեան նըշոյլն անգամ կորչում է եւ վերջապէս Այ կօրանի յայտնութեան վրայ համտատուած մի պետութիւն հիմնելով, որի մէջ ազգերին կառավարողը դօգման է, նա իրազօրծում է այնպիսի մի գաղափար, որ ամենայն յատաշնորհմութեան թշնամի էր եւ կյիւնի ուռ միշտ։

Այդ ժամանակից ի վեր մինչեւ այս օրս ուսումնասիրութեան ոգին, մտաւորական կեանքը բոլորովին մարած է իսլամական աշխարհում։ Իսլամը գիտութեան մահացու հարուած տալով, ինքն իրան տպանեց եւ կատարեալ ապիկարութեան դատապարտեց։ Ներկայումս իսլամական մարդու բնին յասկանիւն այս համոզմունքն է, թէ գիտութիւնն եւ հետազօտութիւնը անպարդիւն, սնոտի եւ միմեջեւ անգամ ամբարիշտ բաներ են, թէ ամբարիշտ է բնութեան ուսումը, որովհետեւ դա մրցումն է Աստուածութեան դէմ. ամբարիշտ է եւ պատմական ուսումը, պատճառ որ դա նախադրական դարերը քրքրելով կարող է կենդանացնել հին մոլորութիւններ։ Եւ իբրեւ այսպիսի համոզման հետեւանք մտքի ծուլութիւնն եւ անտարբերութիւնը—անաքինութիւնն է մահմեդական մարդու համար։ Այլա՞ն ապամ—, Աստուած անեյիլա՞ն գիտէ, ինչ որ կայ—այս է նորա բոլոր վեճերի վերջաբանը։

Իսլամական եւ հերոսական մտքի մէջ եղած անագին տարբէ-

բութեան վրայ ունկնդիրներին գեր մի քերեւ զաղամալ տալու համար, Ռեքան կարդաց նոցա հետեւեալ սիրուն յիշատակարանը: Դա Մօստուլի կաղիի պատասխանն է՝ Լեյարդին ուղղուած, որ դիմել էր նորան մի քանի գիտելիք խնդրելով քաղաքի ազգաբնակութեան, վաճառականութեան եւ պատմական հնութիւնների մասին:

„Ո՛վ իմ քաջանուն բարեկամ, ով մահկանացուների բերկրութիւն:

„Անօգուտ եւ միանգամայն վնասակար են այն բաները, ինչ որ դու խնդրումես ինձից: Չընայելով որ ամբողջ կեանքս այս երկրումնեանն էլ, այնուամենայնիւ երբեք պատահած չէ, որ ես ուզեմայի համրել մեր տները կամ քե կամեմայի մեր բնակիչների քիւն իմանալ: „Եւ զայով այն հարցին, քե սրբան, ապրանք ե դնում այս ինչ մարդը իւր ջորիի վրայ կամ քե այն ինչը՝ իւր նաւակի մէջ,—ճշմարիտն ասել, այդ բնաւ ինձ չվերաբերուող մի խնդիր է: Իսկ քե ինչ էր այս քաղաքի պատմական անցեալը,—այդ միայն Աստուած գիտէ եւ Նա միայն կարող է ասել, քե ինչքան մոլորութիւններով տոգորուած էին մեր բնակիչները իսլամի յաղթանակից առաջ: Այդ բանը գիտեմալու ցանկութիւնն անգամ վտանգաւոր է մեզ համար:

„Ո՛վ իմ բարեկամ, ով իմ գառնուկ—մի շանար իմանալ այն ինչ որ քեզ չէ վերաբերվում: Դու եկար մեզ մօտ եւ մենք քեզ բարի զայուստ մաղբեցինք. հեռացիր խաղաղութեամբ: Եւ բոլորովին չեմ վշտանում խօսքերիցդ. որովհետեւ խօսողը մին է, լսողը ուրիշ: Ազգի մարդիկների սովորութեամբ դու անցել տեսել ես շատ երկիրներ եւ ոչ մի տեղ երջանկութիւն չես գտել: Իսկ մենք—օրհնեալ լինի Աստուծոյ անուկը—մենք այս տեղ էնք ծնուած եւ բնաւ չենք էլ ուզում հեռանալ մեր տնից:

„Լսիր, որդեակ. Աստուծուն հաւատալուց վեր իմաստութիւն չկայ: Նա է ստեղծել աշխարհս, արդեօք վայել է մեզ նորան հաւասարուելս փորձ փորձել, նորա արարչութեան զաղտնիքը քափանցելու յանդգնել: Տես այս աստղը, որ պտոյտ է գալիս միւսի շուրջը. դիտիր եւ միւս աստղը, որ մի ազի ունի ետեւից, եւ այնքան ու այնքան տարիներ է պահանջում գալու եւ հեռանալու համար. քո՞ղ նորան, որդեակ. այն աջը, որ ստեղծել է նորան, քաջ գիտէ եւ առաջնորդել նորան:

„Բայց քերեւս կասես:“ Ո՛վ մարդ, յետ քաշուիր, որովհետեւ ես քեզնից աւելի գիտուն եմ, եւ այնպիսի բաներ եմ տեսել, որ դու երազած անգամ չես:“ Երեւ կածումես, որ այդ բաները քեզ աւելի լաւ մարդ են շինել, քան որ ես եմ, երիցս բարի լինի զայուստդ. բայց ես օրհնում եմ Աստուծուն, որ Նա չէ մղում ինձ ջրպետք բաների ետեւից ընկնելու: Դու հմուտ ես այնպիսի բաների, որոնք ինձ բնաւ հարկաւոր չեն եւ չեն էլ հետաքրքրում, եւ ինչ որ դու տեսել ես,

այն բոլորը եւ արհամարհում եմ: Արդեօք քեզ մի երկրորդ ստամոքս կըստայ այդ մեծ գիտութիւնդ, եւ այդ խուզարկու աջքերդ, որոնք շրջումեն դէս ու դէն, արդեօք մի դրախտ կը գտնենք քեզ համար:

„Ո՛վ բարեկամ, երե կամենումես երջանիկ լինել, գրիր քիչ. „միայն Աստուած է Աստուած“: Նրբեք ջարտութիւն մի գործիլ, եւ դու երկիւղ չես ունենայ ոչ մարդիկներից, ոչ էլ մանից, երբ որ հասնի վերջի ծամդ:“

Հուշակաւոր դասալսօսը իւր ասելիքը մի գեղեցիկ ուսումնական դասաւանդութեամբ աւարտեց: Մարդկութեան նպատակը այն չէ, առաց նա, որ մենք ինքնայօծար տգիտութեան մեջ հանգստութիւն որոնենք. մարդուս կոչումն է անողոր պատերազմ ստութեան դէմ, պատերազմ տգիտութեան դէմ, այսինքն՝ անդուլ անդադար հետազօտութիւն, գիտութիւն: „Գիտութիւնը“, Ռեմանի ասելով „հասարակութեան հոգին է, որովհետեւ նա խելք է: Ասիայում այժմս էլ կան բարբարոսութեան այնպիսի տարրեր, որոնցից յառաջ եկան երբեմն իսլամական հրոսակներն եւ Աքիլայի, Չինգիսխանի պէս վիթխարի հոսկաներ: Սակայն գիտութիւնը նոցա ճանապարհը փակում է: Նրե Օմարը, Չինգիսխանը մի լաւ արտիլերիայի հանդիպած լինէին, նոքա իրանց անապատների սահմանից չէին կարանայ անցնել: Պետք չէ շփոթուիլ մտքի ժամանակաւոր խտտորմունքներից: Ի՛նչէր ջասացին սկզբում հրազենների գիւտի դէմ, որոնք սակայն շատ ու շատ նպատակեցին քաղաքակրթութեան յաղթանակին: Ինձ գայով, ես համոզուած եմ, որ գիտութիւնը լաւ բան է, որ նա է միայն զենք տալիս իրանով գործուած ջարհիքների դէմ եւ քե վերջ ի վերջոյ նա կը ծառայէ միայն յառաջադիմութեան, ճշմարիտ յառաջադիմութեան, որն որ անբաժան է մարդկային պատուից եւ բանականութիւնից:

Փ. ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ:

ԽՂՃԻ ՉԱՅՆԸ

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՀԱՍԱԿՈՒՄ*)

Խիղճ անուանում են առ հասարակ մարդու այն ընդունակութեանը, որով մարդս կարողանում է բարոյականութեան տեսակէտից գնահատել իւր բաղձանքները, ձգտումները և արարմունքները: Այդպիսի գնահատութիւնն ի հարկէ ենթադրում է որ կայ մի յայտնի չափ: Միայն այդպիսի չափի, այսինքն որ և է ընդհանուր կանոնի հետ մարդս կարող է համեմատել իւրաքանչիւր իւր առանձին բաղձանքը, իւրաքանչիւր իւր առանձին արարմունքը և համոզուիլ, թէ ո՞ր չափով նոքա համաձայն են այս ընդհանուր կանոնին, կամ ո՞րքան հակասում են նորան. հետևաբար ո՞ր չափով արժանի են կամ խրախուսանայ և կամ պախարակելու: Այս տեղից հետևում է խղճի գոյութեան մասին եղած երկու ենթադրութեանց հնարաւորութիւնը. կամ խիղճը՝ մարդուն բնածին մի յատկութիւն է, բարոյագիտութեան ընդհանուր կանոններին համաձայն կանոնաւորելու իւր բաղձանքները և արարմունքները և այն ժամանակ բարոյական օրինադիրքը կազմում է խղճի բովանդակութիւնը: Կամ եթէ հոգեբանօրէն այդ անկարելի է, խիղճը հանգէս է դալիս իբրև ձեռքն բերած ընդունակութիւն, և այնպէս է զարգանում, որ վերը յառաջ բերած ընդհանուր կանոնները փոքր առ փոքր, մաս առ մաս, մարդու սեպհականութիւն են դառնում: Բայց նախ և առաջ կասկած չը կայ, որ բոլոր ընդհանուր կանոնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ առանձին փաստերից հանած եզրակացութիւններ. երկրորդ, մանուկների վերայ տրած դիտողութիւնները ամենևին չեն տալացուցանում, թէ կայ բնածին, արտաքին ազդեցութիւններից տնկախ ընդու-

*) Այս յօդուածը առնուած է Վայցի բնախի հեղինակութիւնից «*Lehrbuch der Pädagogik*» վերնագրով: (Waitz, *Algemeine Pädagogik*.) Cornelia, 29 դ հատոր, №2. Русское Образование 1879. № 4.

նակութիւն, որ արտասանէր բարոյական դատավճիռները։ Ուրեմն եթէ իրօք որ և է ոյժի նշույն անգամ չը կայ և եթէ մենք չենք կարող տպացուցանել մի ուրիշ ոյժի գոյութիւնը, որը խանգարում լինէր առաջին ոյժի երևալուն, ապա ուրեմն մենք ամենեւին իրաւունք չունենք ենթադրելու, թէ այդ ոյժը գոյութիւն ունի։ Այդ ընդհանուր օրէնքը մեր դիտութիւն յարմարացնելով, մենք պէտք է այն եզրակացութեանը դանք, որ խիղճը իբրև մարդու բնածին ընդունակութիւն, իւր բաղձտնքները և արարմունքները բարոյականութեան տեսակէտից քննելու համար մեր մէջ գոյութիւն չունի։ Այդպիսի ենթադրութեան ճշմարտութիւնը հաստատուում է նոյնպէս հետեւեալ փաստերով։ Չանազան անհատներ շատ տարբեր կերպով են գնահատում որ և է արարմունքի յարաբերական բարոյականութիւնը։

Այն կարծիքը պաշտպանողները՝ թէ խիղճը բնածին է, թէ և աշխատում են չը նկատել այն զանազանութիւնը, կամ աշխատում են, որքան կարելի է նուազեցնել, բայց նոյն իսկ իրողութիւնը աներկբայ է։ Զի կարելի հերքել, որ խիղճը բաւականին փոփոխուում է, նայելով քաղաքակրթութեան աստիճանին, այն ազգութեանը կամ այն դարին, որին պատկանում է մարդս։ Երբեմն մինչև անգամ մոլեռսնդի խղճի առաջ սրբազան սրբաք է հանդիսանում այնպիսի արարմունք, որին զգուանքով է նայում հանդարտ և ծանրախոհ մարդը։ Մինչև անգամ մարմնոյ տեմպերամենտը (խառնուածքը) կարող է նշանաւոր տարբերութիւն յառաջացնել բարոյական գնահատութեան ժամանակ։ Սանգվինիկի խիղճը, և ոչ այնպիսի մարդուն, որը կարողացել է ըթացնել խղճի զգայականութիւնը, երբեմն յամառութեամբ լռում է այնպիսի արարմունքների ժամանակ, որին երբէք չէր համաձայնիլ իւր մէջ կենդրոնացած մարդը՝ մեկամաղձոտ տեմպերամենտով։ Ի վերջոյ, իւրաքանչիւր իւր անձի վերայ բարեխղճաբար դիտող մարդ կարող է համոզուել, որ իւր խիղճն էլ միշտ յաջորդականութեամբ հանդէս չէ գալիս, որ նա մէկ անգամ աւելի դիւրութեամբ է հանգստանում, քան ուրիշ անգամ. որ նա փոփոխական է, և լիովին անյողդողդ չէ, մի խօսքով՝ որ

Եւ իդճը ոչ մի դիպումս չի տեսնուիր զանոնքս եւ անտառական
դառնալու համարս։ Եւ այն հարցս, թէ ի՞նչն է բարին եւ ի՞նչն է
չարը։

Խղճի էութեան մասին յայտնած բացի վերոյիշեալ
երկու կարծիքները, կայ նոյնպէս և մի երրորդ կարծիք։ Ա-
սում են, որ իւրաւի խիղճը մարդուս բնածին ընդունակու-
թիւնն է, բայց թէ նա էլ, ինչպէս և մարդու միւս բնա-
կան ընդունակութիւնները, կարող է և զարգանալ և բթա-
նալ։ Բայց այդպիսի հնարաւորութիւն ենթադրող անձինք
մոռանում են, որ նոյն իսկ սորանով արդէն հերքում են,
թէ կայ մարդու մէջ մի ձայն, որ անմիջապէս և անսխա-
լական կերպով վճռում է, թէ ո՞րն է բարին և ո՞րն է չա-
րը։ Նոցա կարելի է այս հարցն առաջարկել. ի՞նչ նշանա-
կութիւն ունի այն բնական ընդունակութիւնը, որ սակայն
կարող է վերին աստիճանի սխալուիլ։ Այդ դիպուածում կեն-
դանիները բնազդումը ըստ իւր նպատակայարմարութեան
առաւել գերազանց է։ Եթէ մի անգամ ընդ միշտ անհրա-
ժեշտ կարեւոր է համարուած դաստիարակութեամբ ըստ պատ-
շաճին զարգացնելու մարդուս բնածին խիղճը, այնուհետեւ
բնածին լինելու և չը լինելու մասին եղած բոլոր վի-
ճաբանութիւնները դառնում են դատարկ բառաղննու-
թիւն։ Ի հարկէ, կասկած չը կայ, որ կարելի է միայն
զարգացնել այն, որի սաղմը գոյութիւն ունի մարդկային
բնութեան մէջ։ Բայց ինչպէս որ մարդս չունի բնածին սլայ-
ճառ և ճշմարիտ հասկացողութիւն և դատողութիւն գիտու-
թեան ուրիշ ճիւղերի մէջ, այնպէս էլ չունի և բարոյա-
կանութեան ասպարիզում։ Հետեւեալ, նորա խիղճը մի ինչ
որ ձեռն բերած բան է. նա այն ժամանակն է հանդէս գա-
լիս, երբ իւր ճանաչած բարոյականութեան ընդհանուր օ-
րէնքը իւր պատկերացման մէջ հանդիպում է դոյն այդ օ-
րէնքին վերաբերեալ մասնաւոր դիպուածին։ Այն ժամանակ
նա սկսում է քննել, թէ համաձայնո՞ւմ է արդեօք այս մաս-
նաւոր դիպուածը ընդհանուր օրէնքի հետ թէ ոչ. իսկ նո-
րա այս դիպուածում տրտայտած դատավճիռը մենք ան-
ուանում ենք՝ խղճի ձայն։

Թէ ինչպէս են ծագում բարոյականութեան այս ընդհանուր չափերը (НОРМА) և ինչու համար սկզբում նորա զգացմունքի ձևով են արտայայտուում, — այդ հոգեբանութեան դործն է: Այս հարցերից առաջինի թէև կարճ, բայց ազդու պատասխանը տուեց Պեստալոցցին, ասելով մանկան մասին. «Մօր պատկերը, որ ոչ մի բնական չէ բաց թողնում նորան, ահա նորա խիղճը»: Յիրաւի մանուկը իւր բոլոր հոգևով այնպէս ամուր կապուած է իւր մօր հետ, նա նորա համար այնպիսի թովիչ ոյժ ունի, որ երևում է նորան իբր ամենաբարձրագոյն հեղինակութիւն: Ահա սոյն այս հեղինակութեանը իւրաքանչիւր խոհեմ մայր պիտի սատիկ մեծ արժէք տայ և ամենայն զօրութեամբ պէտք է ճշնի պահպանելու այդ հեղինակութիւնը: Մօր այս հեղինակութիւնը, ըզգացմունքների ներքին մտաւորութեան օրէնքի համաձայն, մանուկը վերագրում է նորա իւրաքանչիւր խօսքին, նորա իւրաքանչիւր գործողութեան. և ահա թէ ինչո՞ւ մօր իւրաքանչիւր հրամանը և մերժումը՝ մանուկը համարում է անպայման-ճիշտ և անխախտելի: Հետևաբար խղճի ոյժը ամենամատաղ հասակում ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ դաստիարակի հեղինակութիւնը: Սկզբում նա յայտնվում է լոկ միայն իբրև անձնական ոյժ, և միայն հետ զհետեւ դառնում է ներքին ձայն, մի անդէմ ոյժ: Բարոյական օրէնքը, անդէմ, վերացական ձևով՝ բոլորովին մատչելի չէ մանուկին: Խղճի ձայնը թելադրում է նորան նոյն բաները, ինչ որ ասում են նորա համար հեղինակութիւն ունեցող անձինք. այսինքն դաստիարակները և առ հասարակ շրջապատող շրջանը (ընկերները): Ահա թէ ինչո՞ւ համար քաղաքավարութեան, վայելչութեան, կամ բարեխոհութեան որ և է կանոն չը պահանջը պոկատ չեն անհանգստացնում մանկան խիղճը, քան թէ բարոյական օրէնքի խախտելը, եթէ որ դաստիարակը չի կարողացել մանկան աչքում վերջինիս առաւել մեծ նշանակութիւն տալ, քան առաջիններին: Այդպիսի երևոյթների մնացորդները, որոնք գրեթէ միշտ նկատվում են մանկանց մէջ, շատ յաճախ կրկնվում են նա և հասակաւորների կեանքում: Երբեմն ամենաբարեխիղճ մարդիկ մինչև անգամ մեղք

էլ չեն համարում որ և է ստույգութիւն, փոքրիկ անբարեխղճութիւն և առ հասարակ ամեն տեսակ մանր-մունք յանցանքներ. այն ինչ նոյն այդ անձինք կենցաղավարութեան կամ քաղաքավարութեան որ և է կանոն խախտելիս աւելի սաստիկ են անհանդստանում, քան պահանջում էր գործը: Այս փաստը բաւականին լաւ երևում է այն մարդոց քարք ու վարքի մէջ, որոնք դաստիարակուած են յայտնի դասակարգի կանխակալ կարծիքներով և որոնք իրենց սահմանափակ մտաւոր հօրիզոնի շնորհիւ չեն կարողացել այդ նախապաշարմունքներից բարձր կանգնել:

Ուրեմն խղճի ձայնը նոյն և նման չէ բարոյականութեան ձայնին: Ընդհակառակն նա կախուած է մարդու ամբողջ աշխարհատեսութիւնից; և կազմակերպվում է գլխաւորապէս այն անձնաւորութեանց ազդեցութեան տակ, որոնք մատաղ հասակում ներկայանում են նորան որպէս հեղինակութիւն: Ահա թէ ինչու համար դաստիարակը արգելելիս կամ հրամայելիս ուրաք է այնպէս արգելէ և հրամայէ, որ մանկան աչքի առաջ պայծառ նկարագրուէր և նորա հոգում խորը տպաւորուէր զանազան տարաւորութեանց յարաբերական կարեւորութիւնը: Միայն ստեղծելով մանկան հոգում իրերի դնահատութեան ճշմարիտ և սլորդ ատիժմանաւորութիւն, կարելի է խուսափել այն տեսակ ըստաւանքից, որը վերը չիշեցինք: Դաստիարակի մտաւոր պակասութիւնները, որոնց շնորհիւ չի կարողանում դնահատել իրերը իրենց ճշմարիտ արժանաւորութեամբ, ծնեցնում են սանիկի մէջ սրտի պակասութիւններ: Մտնուկը գտնվում է անձնական հեղինակութեան ազդեցութեան ներքոյ. նա հնազանդվում է կուրօրէն. նա գործում է բնազդամբ, սրտի անգիտակցական ազդեցութեան տակ: Մի անգամ ընդ միշտ կեղծ ուղղութիւն ստացած սիրտը շատ յօժարութեամբ չի գիշանում ամենատոկուն համոզմունքներին և մինչև անգամ իւր սեփական պայծառ հասկացողութեանը. սրտի պակասութիւններն արմատախիլ անելը յաջողվում է միայն շատ դանդաղ կերպով և մեծ ջանքերով: Որպէս զի կարելի լինի ազատել հասակաւոր մարդուն համոզմունքների և հակումների, խելքի

և սրտի հետ ունեցած այդ տեսակ շատ յաճախ անպտուղ կռվից, անհրաժեշտ է զարգացնել խիղճը հետևեալ ճանապարհով. նախ և առաջ հարկաւոր է արմատացնել մանկան մէջ բարոյական օրէնքին համաձայն բնագոյումները, իսկ այնուհետև հարկաւոր է այն բնագոյումները, բարոյական հասկացողութիւնները զարգացնելով՝ բարձրացնել մինչև պարզ գիտակցութեան աստիճանը, լրացնել, աւելի ճշգրիտ որոշել և ուր անհրաժեշտ է՝ ուղղութիւն տալ դոցա։

Ապա ուրեմն մանկական խիղճը ներկայանում է մեզ բաւականին անկատար, որ անկարող է գնահատել իրերը, իրենց ճշմարիտ արժանաւորութեամբ և օտար մարդոց խօսքերից ու օրինակներից կախումն ունեցող։ Այստեղից ուղղակի եզրակացնում ենք, որ մանուկը, ճիշտն ասած, բարոյապէս գործել բոլորովին չի կարող։ Ճշմարիտ-բարոյական արարմունքի համար անհրաժեշտ է ոչ միայն կամքի ինքնուրոյնութիւն, որը երևում է ինչպէս իւր սեփական կրքերին հակառակելում, նոյնպէս և կողմնակի ազդեցութեանց մէջ, այլ և գործողութեանց լիակատար գիտակցութիւն, որը աւելի ուշ է յայտնւում։ Սակայն եթէ մանուկն ընտելացել է առ իւր ծնողներն ունեցած սիրուց և յարգանքից՝ իւր արարմունքների ժամանակ առաջնորդուիլ նոցա խօսքով, այնուհետև դժուար չի լինիլ բարձրացնել նորան բարեպաշտ մարդու աստիճանին, որ կատարում է իւր պարտքը Աստծուն սիրելով և գէպի նորա խօսքը յարգանք տածելով, եթէ միայն մարդկային օրէնքները համաձայն էին աստուածային օրէնքների։ Որքան առաւել նա ընտելացել է անգիտակցաբար իւր գործողութիւնները բարոյականութեան օրէնքներին համաձայնացնելու և իւր մտաւոր հօրիզոնը ընդլայնելու՝ այնքան առաւել նա համոզւում է, որ գործողութեան այդպիսի եղանակը ընդ նմին և ամենախոհեմն է. այնքան առաւել պայծառ է երևում նորան, որ իւր արարքների չափերը պիտի արտահայտեն իւր սեփական հոգուց։ Այդ կերպով կայր հնազանդութիւնը դառնում է ճշմարիտ բարոյական ազատութիւն։

Այսպիսով համառօտապէս ցոյց տուինք այն ճանապարհ-

հը, որով պէտք է առաջ տանուի մանկական խղճի զարգացումը. այժմ հարկաւոր է պարզել մի հանգամանք, որ բաւականին դիւրացնում է յիշեալ զարգացումը հէնց այդ ուղղութեամբ յառաջ տանելու: Բանն այն է, որ մանկան խիղճը առաւել զգայուն է, քան հասակաւոր մարդունը, որ մանուկը չը գիտէ խաբել ինքն իրան: Հասակաւոր մարդը բաւականին շատ տեսակէտեր ունի, որոնց համաձայն կարող է քննել իւր արարմունքները. մանուկը երկար ժամանակ ունի միայն մի շատ պարզ տեսակէտ, այն է՝ թոյլ է տուած արդեօք այս ինչ արարքը թէ ոչ: Հասակաւոր մարդը ճանաչում է և կեանքը նորա պակասութիւններով, և մարդոց իրենց թուլութիւններով և շատ տարօրինակ բան կը լինէր, եթէ որ նա որ և է անբարոյական յանցանք գործելիս՝ չը կարողանար գտնել որ և է ստապատիր, ճարտար ապացոյցներ, որոնք արգարացնէին նորան իւր աչքում, կամ գոնէ հանդարտացնէին և ներումն շնորհէին նորան: Բացի գորանից, նա մինչև որոշ աստիճան արդէն ընտելացել է՝ գիշումներ անելու իւր հակումներին, այդ բանում ոչինչ յանցանք չը տեսնելով: Ի վերջոյ նա գիտէ և շատ կարելի է, նոյն իսկ իւր վերայ փորձել է, որ բարոյականութեան ասպարիզումն էլ չը կայ կանոն առանց բացառութեան, որ բարւոյ և չարի մէջ եղած սահմանը այնպէս հաստատուն չէ, ինչպէս այդ թուում է առաջին անգամից, և որ հետեւեալ կարելի է, հարկը պահանջածին պէս փոքր ինչ լետ ու առաջ քաշել այդ սահմանը: Իւր արարքները գնահատելիս այս ամենը ոչ ընչացնում է նորա մէջ անաչառութիւնը, միացնում է գործի վերայ ունեցած հայեացքը:—Ահա թէ ինչո՞ւ համար բոլորովին հասկանալի է և հոգեբանօրէն բացատրելի, որ առ հասարակ մարդս որքան աւելի է ապրում, այնքան առաւել անհոգութեամբ է վերաբերվում դէպի բարոյական խնդիրները, այնքան առաւել հնարագետ և ճարպիկ է դառնում ինքնախաբէութեան գործում: Նա արդէն այնքան յաճախ էր փափայել իւր խիղճը, որ իւր արարքները գնահատելու հաստատուն և անսխալ չափօր արդէն կորցրել էր: Սովորաբար մարդս քանի մեծանում է, այնքան առաւել դիւրութեամբ կա-

րող է հեռանալ բարոյական սկզբունքներից: Բայց եթէ պահ-
պանում է բարոյական տոկունութիւն և անարատութիւն,
նա դորանով առաւել շատ պարտական է բարոյական զգաց-
մունքների այն պաշարին, որ մնացել էր նորան մատաղ հա-
սակից: Ահա թէ ինչո՞ւ համար դաստիարակը սէտք է առա-
ւել շատ օգտուի մանկական խղճի քնքոյշ զգայականութիւ-
նից, և իւր բոլոր ջանքերը գործ դնէ, որ հեռու պահի նո-
րան յանցանքից: Համառօտակի ցոյց կը տանք, թէ քնչպի-
սի միջոցներով կարելի է հասնել դորան:

Խիստ բարեխղճութեան ամենաէական հիմունքը «ը-
րարասիրտ»-ն է: Բարոյական ապականութիւնը գրեթէ
միշտ սկսվում է ստախօսութիւնից: Սուտը ներկայա-
նում է մանուկին իբրեւ ամենալաւ միջոց անհնազանդու-
թեան անախորժ հետեանքներից ազատուելու համար. այս
պատճառաւ էլ հազիւ թէ գտնուի մի մանուկ, որ չը փոր-
ձէր օղաուելու այդ միջոցից: Եթէ մի որ և է հրաման խախ-
տելիս նորա մէջ խօսեց խղճի ձայնը, այդ դիպուածում յա-
ջողակ սուտը յայտնվում է նորա ազատիչը, և խեղդում այդ
ձայնը: Մինչև անդամ աւելի ևս: Սոյն այս յանցանքը երե-
ում է կարծես թէ ոչնչացրած, որովհետեւ նա կատարվում
է ուրիշների համար աննկատելի կերպով: Ահա այս վերջին
հանգամանքումն է կայանում ստի ամենավտանգաւոր ազդե-
ցութիւնը. եթէ յաջողեցաւ որ և է յանցանք ուրիշներից
ծածկել, այնուհետեւ այդ յանցանքը այնքան նշանաւոր և
պախարակելի չի թւում, որովհետեւ յաջողուեցաւ հեռացնել
նորա հէնց այն հետեանքները, որոնք միայն երկիւղ էին
պատճառում երեխային: Այդպիսով բխանում է խղճը: Յայս
է յայտնւում, եթէ ստի օգնութեամբ միշտ կարելի կը լինի
ծածկել յանցանքները և այն ժամանակ նոյն իսկ այդ յոյսը
դաւնում է զանազան արգելեալ յանցանքների աղբիւր: Ով
չի սովոր ստել, նա հեռու է այդ յոյսից: Արդէն բաւա-
կանին պարզ է, թէ քնչպէս մէկ անգամ յաջողուած սուտը
ծնեցնում է միւսը, քնչպէս ի վերջոյ սուտը դառնում է սո-
վորութիւն, անյաղթելի կիրք, թէ քնչպէս նա ամենակորս-
տաբեր հետեանքներ ունի մարդու բարոյականութեան հա-

մար: Ով չը գիտէ ստել, նա արդէն սորանով ստիպում է իրան միշտ այնպէս գործելու, որ հարկ չը լինէր ծածկել իւր արարքներից մէկն ու մէկը. հետեաբար՝ արդարասիրութիւնը հանդէս է գալիս իբրեւ ամենայուսալի: մինչև անգամ կարելի է ասել բարոյականութեան հաշի յուսալի նեցուկ: Ահա թէ Բնչու համար ամենից առաջ հարկաւոր է հոգալ, որ պահպանենք մանկան մէջ իրեն յատուկ պարզասրտութիւնը: Իսկ դորան կարելի է հասնել միայն այն ժամանակ, եթէ մանուկը իւր բոլոր զբաղմունքների միջոցին, իւր բոլոր մանր-մունք ուրախութեանց և տրամուլթեանց մէջ, ամեն բանում և ամեն ժամանակ վայելում է իրեն շրջապատող անձինքներից անկեղծ և կենդանի մասնակցութիւն: Այն ժամանակ նա չը գիտէ թէ Բնչ է երկիրդ զգացմունքը. նորա բնական ուրախութիւնը միայնակ չի թողնում նորան, նա իրան լաւ է զգում և այդ պատճառաւ չի խեղտում իւր մէջ եղած պահանջը ամեն բանի մասին պարզ յայտնելու իւր կարծիքը: Առաւել քիչ է յուսալի, եթէ արդարասիրութիւնը պահանջվում է մանուկից հեղինակութեան զօրութեամբ, որովհետև այն ժամանակ նա հասկանում է որ իրանից է կախուած բոլորովին պարզ խոստովանելու կամ թագցնելու իւր գիտեցածի մի մասը: Բայց եթէ նա չի ըզգում որ և է արտաքին ճնշողութիւն, այն ժամանակ այդպիսի միտք նորա դիտումն անգամ չի անց կենում: Մակայն մանկան հետ խօսք վարուելու ժամանակ անպատճառ հանդէս է գալիս ճնշողութիւնը. և ահա թէ Բնչու մեծ զգուշութեամբ պէտք է օգտուիլ խիստ միջոցներ՝ գործ ածելուց, ընդ նմին շարունակ գիտելով, որ դոքա չը սպանեն մանկան մէջ անկեղծութիւնը:

Երկրորդ էական միջոցը որ մանկան մէջ պարզասրտութիւն և բարեխղճութիւն է արմատացնում՝ օրինակն է: Մանկան զգածու հոգու վերայ արդէն սաստիկ ազդում են հէքիաթի ձևով պատմուած օրինակները, մանաւանդ եթէ պատմողը կարողանում է այդ օրինակները կենդանի և աշխուժով նկարագրել. առաւել ևս զօրեղ տալաւորութիւն են գործում նորա աչքի առջև կատարուող իրողութիւնները:

Մարդոց գործողութեանց մէջ ամենապարզ կերպով արտայայտուում է նոցա աշխարհահայեացքը: Թէ ինչ նշանակութիւն են տալիս նոքա կեանքի զանազան բարիքներին, թէ ինչպիսի յարաբերական նշանակութիւն ունի զանազան պարտականութեանց կատարելը, թէ ինչպէս են վերաբերվում նոքա դէպի այն մարդիկը, որոնց հետ հաղորդակցութիւն ունին, այս ամենը բաւականին հակիրճ կերպով արտայայտուում է նոցա արարքներում, և մանուկը ուշադրութեամբ դիտելով նոցա, ակամայ իւրացնում է իրեն շրջապատող սննտանց աշխարհահայեացքը: Բայց եթէ կենցաղական իմաստութեան այս գործնական դասերը տարբերվում են մանուկին աւանդած տեսական խրատներից, այնուհետեւ, ի հարկէ վնասվում է նորա արդարասիրութիւնը և անկեղծութիւնը, նորա խիղճը բթանում է և նորանում արմատանում է այն համոզմունքը, թէ կեանքի մէջ կամայ ակամայ մարդ ստիպւում է շեղուիլ բարոյական օրէնքի խիստ պահանջներից: Միայն մանկան աչքի առաջ կատարող արարքների լիակատար ներդաշնակութիւնը նորան աւանդած տեսական խրատների հետ կցուած, մինչև ամենանուրբ մանրամասնութեանց հասցրած ներդաշնակութիւնը կարող է ծնեցնել և մանկան մէջ ցանկութիւն համոզմունքների և արարմունքների, խօսքի և գործի մէջ լիակատար ներդաշնակութեան հասնելու: Հասկանալի է որ այս բանին չի կարող հասնել դաստիարակը միայնակ, այլ սորա համար հարկաւոր է մանկան շրջապատող ամբողջ շրջանի միահամուր գործակցութիւնը: Իւր կողմից դաստիարակը պէտք է նախ և առաջ հոգայ սանիկի հետ վարուելիս ամենախիստ յաջորդականութիւն սլահպանելու, որովհետեւ յաջորդականութիւնն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ արարմունքների մէջ մարմնացած արդարասիրութիւն:

Այն ընթերցողներին, որոնք համաձայն են վերոյիշեալ սկզբունքների հետ, ի հարկէ չի զարմացնիլ այն պահանջը, որ մենք դիտաւորութիւն ունինք այժմ յայտնելու: Յայտնի է, որ առ հասարակ կեանքը համաձայն չէ բարոյականութեան սկզբունքներին, մարդոց արարքները շատ և շատ

յաճախ հակառակում են նոցա: Անհրաժեշտ կարևոր է, որպէս զի դաստիարակը ոչ թէ դիտմամբ թաղցնէր տեոսկոնութեան և գործնականութեան մէջ եղած այս անհամաձայնութիւնը, (այդ և աննպատակ կը լինէր և անբարոյական, և կը վնասէր սանիկի զարգացմանը). բայց տնայայտն կարևոր է, որպէս զի մանուկն իմանար այդպիսի անհամաձայնութեան ըստ կարելոյն սակաւաթիւ օրինակներ, որ այդ օրինակները մտնէին սանիկի գիտակցութեան մէջ իբրեւ բացառութիւն ընդհանուր կանոնից: Այդ անհրաժեշտ է, որպէս զի բարոյական իդէալները կարողանային զարգանալ և արմատանալ մանկան մէջ իրենց լիակատար անարատութեամբ: Մէ երկուքս, որ այդպիսի հասարակական մասնին օրինակներէ իրական կեանքից, որ այդպիսի դաստիարակութեամբ ստեղծվում է մի մարդ, որ պէտքական չէ գործնական կեանքի համար: Կեանքի և նորա պայմանների հանաչելը կը գալ իւր կարգով. մարդս ձեռք է բերում այդ գիտութիւնը երբեմն մինչև անգամ շատ վաղ, որովհետև նա վաղ էլ ճանաչում է և այն ճնշողութիւնը, որ ստուեր է ձգում իւրաքանչիւր բարոյական անարատ ձգտման վերայ, և այն կենսական իմաստութիւնը, որ ուսուցանում է նորան բարձի թողի առնել բարոյականութեան օրէնքները: Հէնց կեանքի բարոյական իդէալների վերայ ունեցած այդպիսի աւերիչ ներգործութեան պատճառաւ դաստիարակի համար սրբազան պարտք է հոնդիսանում պահպանելու այդ իդէալները երիտասարդի հոգում մէջ նորան թշնամի ոյժերի յարձակմունքից, որպէս զի նա հասակն առած ժամանակը—կեանքի անբարոյական սկզբունքների հետ մարտնչելիս՝ հաստատուն նեցուկ գտնէր այդ իդէալներում: Բարոյական ավականութիւնը առանց այդ էլ վաղ է սկսվում: Արդէն պատանին, ծանօթանալով իրականութեան հետ, հազիւ կարող է պահպանել իրան ասպականող ազդեցութիւններից: չէ որ հասարակաց կարծիքը այնքան զիջող, այնքան ներողամտաբար է վերաբերվում դէպի անբարոյականութեան մի քանի նշոյլները: Սկզբում նա փոքրիկ զիջումներ է անում իւր խղճին, գուցէ սորանով ցանկանալով հեռու պահել իրան աւերի նշանաւոր յանցանքներ:

րից. վերջապէս նա ընտելանում է մեծամասնութեան հայեացքներին. չէ՞ որ շարունակ կրկնուող երևոյթները դադարում են մեզ վերայ որ և է տպաւորութիւն գործելով: Սոյն այս հիմանց վերայ մեզ թւում է բոլորովին անտեղի և մինչև անգամ վտանգաւոր ծանօթացնելու սանիկներին անբարոյականութեան օրինակների հետ, նոցանում զգուանք և արհամարհանք զարթեցնելու նպատակաւ դէպի արատը: Այդպիսի տպաւորութիւնը հազիւ թէ միայնակ ձեռք բերուի, առանց ուրիշ տպաւորութեանց խառնուելուն: Արատը սովորաբար հանդէս է դալիս կամ զգուելի ձևով, որը պատճառում է մանուկին երբեմն երկիւղ և մինչև անգամ սարսափ, կամ թէ թովիչ, խաբուսիկ ձևով, մինչև անգամ երբեմն շատ հետաքրքիր, այնպէս որ տգէտ ամբօխի մէջ ծիծաղ է լարուցանում: Այդպիսի երկրորդական տպաւորութիւնները դժուար թէ հեռացուին: Առաւել ևս վատ է, ի հարկէ, եթէ դաստիարակը ծանօթացնելով մանուկին արատի հետ, կը ցանկանայ այդ բնաբանով բարոյական քարոզներ կարդալ նորա գլխին. բացի մանուկին պատճառած տաղուկութիւնից և ձանձրոյթից, նա ոչնչի չի հասնիլ:

Ուրեմն՝ եթէ հարկաւոր չէ ժամանակից առաջ ծանօթացնելու մանուկին իրական կեանքի զանազան վատ երևոյթների հետ, նոյնպէս էլ հարկաւոր չէ շատ վաղ ընտելացնելու նորան կենցաղավարութեան մէջ ընդհանրացած քաղաքավարական ձեւերին. դոքա էլ կարող են ծնեցնել նորա մէջ ստուրթիւն, և բացի դորանից, կը սովորեցնեն շոգոքորթութեան: Քաղաքավարութեան բառարանի հետ կարելի է ծանօթացնել մանուկին միայն այն ժամանակ, երբ նա իւր մտաւոր զարգացման առաւել բարձր աստիճանին հասած, որդէն կարող կը լինի ըստ արժանւոյն գնահատել այդ կանոնները: Մինչև անգամ հասակաւոր մարդն էլ միշտ ճիշտ կերպով չի կարող որոշել կարեւոր քաղաքավարութեան սահմանը բարոյական օրէնքով. պահանջած արգարասիրութեան սահմանից. արդ. քնչպէս կարող է մանուկը լուծել այդ խնդիրը: Քաղաքավարութիւնից ստիպուած ֆրազների գործածելուն ընտելանալը հասակաւոր մարդուն էլ բարոյական ա-

ապականութիւն է պատճառում, ուրեմն Քնչպէս կարող է մանուկը պահպանել իրան այդ ապականութիւնից: Այդպիսի ճանապարհով ստուծեանն ընտելացած, նա ի հարկէ չի դանդաղիր իրեն ձեռք բերած հնարագիտութիւնը տարածելու, նա և ուրիշ, առաւել նշանաւոր առարկաների վերայ:

Թարգ. Գ. ՇԱՀԲՈՒԿԱՂԵԱՆՑ

Մ Ի Փ Ո Ք Ր Ի Կ

Ն Կ Ա Տ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Սորանից մի 15 տարի առաջ հայ դպրութեան մէջ մայրենի լիզուի ուսուցման եղանակը ներկայ եղանակից գլխաւորապէս նորանով էր զանազանուում որ՝ հին եղանակով առ հասարակ ամէն ուսումնարանում այր—բէն—գիմն էր թագաւորում, իսկ վերջին ժամանակներումն ա—բլ—շըն եկաւ և իւր նպատակայարմար առաւելութեամբը և գիտունի ու տգէտի կողմից գրկարաց ընդունուելովը վարեց ու վանեց ասպարիզից նախկին այր—բէն—գիմը որի վերջին, ջնջուած հետքը մոմի առկայծեալ լուսոյ նման՝ հազիւ մի երկու խուլ ու խաւար անկիւնում է մնացել միայն:—Չպէտք է մոռանալ ի հարկէ, և այն նորագոյն եղանակը որ մեր մանկավարժներից մէկը արդէն առաջարկել է մեր դպրոցներին, և որ իբրեւ նոր, նախնի եղանակներից տարբեր ու օգտաբեր, բայց միանգամայն դժուար բան՝ տակաւին շատ քիչ տեղ է մուտք գործել:

Ինչ և իցէ: Բայց մեր ուշագրութիւնը իւր վերայ գրաւողը մի տարօրինակ երեւոյթ է որ սաստիկ աչքի է ընկնում: Եւ այդ միշտ պատահում է հնից գէպի նորը անցնելիս: Երբ մարդ, յաճախ անդիտակցաբար, մի ծայրայեղութիւնից դէպի միւսն է ընկնում:

Այն օրից, երբ մեր ուսումնարաններից դուրս գնաց դարերով արմատացած այր—բէնը, այն օրից, երբ այդ հին անունները ծաղր ու ծանակի առարկայ դարձան մեր ուսուցիչների մեծ մասի ձեռքում—նոցանից շատերը այն աստիճան արհամարհանքով սկսեցին վերաբերուիլ դէպի այդ նախնի յորձորը ումը՝ որ հին այր—բէնը բոլորովին արտաքսուեցաւ հայ դպրոցից և նորա անունը այլ ևս չյիշուեցաւ հայ ուսուցչի բերանում: Եւ ահա այսօր մեր ուսում-

Նարաններից շատերի մեջ, նոյն իսկ Հինգ տարի հայոց լեզու սովորող աշակերտները մի լերանաբազ զարմանքով են հանդիպում այդ անուանց արտասանութեանը:

Բայց դա մի թիւր ուղղութիւն է որ աննկատելի կերպով մը-
տել է մեզանում և յամառութեամբ իշխել է ուզում:—Յիրաւի,
ի՛նչ է նշանակում չորս հինգ տարի հայ գրերով ուսում առնել,
քերականութիւն սովորել և չգիտենալ այն գրերի անունները որոն-
ցով ձեռք է բերում այդ ուսումը:

Արգարևւ, որքան ծիծաղելի է, եթէ Հասենք ցաւալի, որ աշակերտին մարդ բառը ինչ տառերով գրուած լինելը յայտնելու համար՝ փոխանակ Բե, այբ, ըէ, դ- ասելու, Բե, - ըբ, Դբ, ասելու Թէ վերջին եղանակով ասելիս մենք սխալուում ենք, այդ բոլորովին բացայայտ է։ մինչդեռ այդպիսով մենք ոչ թէ գրերի, այլ հնչիւնների անունն ենք տալիս։ Իսկ այդ երկուսի մէջ կայ այն մեծ տարբերութիւնը, որ հնչիւնները միայն մի ջոգ են կարգաւ սովորելու համար, մինչդեռ տառերը այն տարերքն են, որոնցից և որոնցով յօրինուել է գրագիտութիւնը։

Եւ մանկավարժութիւնը դրած նպատակին հասնելու համար այդպիսի միջոցներ միշտ գործ է ածուած: Այսպէս օրինակ՝ մանուկներին քերականական գաղափարները դիւրին կերպով ըմբռնել տալու համար՝ երկար ժամանակ մէկ ու շատ և առարկայ ու գործողութիւն ենք ասել տալիս, և մինչդեռ նորա հասկացողութիւն չունին վերացական թուերի մասին, նոցա, յերկու խնձոր և երեք խնձոր, ենք ասում, բայց երբ նկատում ենք որ նոքա հարկաւոր եղածի չափ հասունացած են և արդէն կարող են վերացական խօսքերի իմաստը ըմբռնել, մենք նոցա կզակի ու յոգնակի, են թակալ ու ստորոգեալ և, յերկու և երեք, ենք ասում:

Ինչպէս կարելի է ուրեմն որ 12, 15 տարեկան աշակերտը կամ աշակերտուհին չգիտենայ այժմ քէնի անունը: Եւ զարմանալին այն է որ մեր ուսուցիչները չեն կարողացել տեսնել իրանց սխալը գոնէ այն հանգամանքը ի նկատի ունենալով, որ լեզուն իւր արտասանութեան և հնչման օրէնքներով իւր պահանջներն է դնում ուսանողի առաջը, և հետեւապէս ուսուցիչը բռնադատուած է միւսնոյն նմանահնչիւն տառի երկու տեսակն էլ բացատրել ուսանողին: Եւ այսպիսով նա ստեղծել է մեծ հը (հ) և փոքր հը (չ) մեծ վը (վ) և փոքր վը (ւ), կոշտ ուր (ւ) և փափուկ ուր (ր):

Գուցէ մեր զարմանքը աւելի իրաւացի լինի, եթէ միւս կողմից
ցոյց տանք որ ինչպէս առուերի անուանները չգիտենալը ունի իւր ան-
յարմարութիւնները, այնպէս էլ գիտենալը ունի իւր յարմարու-
թիւնները և օգուտները:

Եւ ահա ի՛նչպէս:-

ա) Փոխանակ անդադար մեծ ու փոքր բառերը գործածելու, ուղղակի տառի անունը կը տանք:- Եւ, յի, ձի, հիւ, և այլք:

Յանաւանդ թէ աշակերտների պահանջը գոհ կացուցանելու համար լծորդ տառերն արտասանելիս աղատուած կը լինենք մի հնչիւնը տասն անգամ, այն էլ ամէն անգամ աստիճանաբար բարձրաձայն կրկնելուց: Ե՛լ չենք յիշում այն հանգամանքը, որ գեղադրութեան ուսուցիչը ոչ թէ հնչիւնների, այլ ուղղակի տառերի հետ գործ ունի. նորա գործն այն է որ լսելիքով ըմբռնած հնչիւնը տառով մարմնացնէ և պատկերը գնէ աշակերտի տեսանելեաց առաջը:

Եւելացնենք եւ այն պարագան, որ բարձր դասատներում, որտեղ մինչ անգամ անվայել է Եւ, Բէ, Զգիտնալը, և որտեղ նոյնպէս մանաւանդ շարադրութեանց ժամանակ յաճախ կարող է խօսքը նկատուել տառերի մասին, հնչիւններով խօսելուց բաւական անյարմարութիւն կարող է առաջ գալ:

Բ) Մեր տառերը միեւնոյն ժամանակ թուարկութեան համար իբր թուեր են ներկայանում. ինչպէս ստեպ հանդիպում ենք հատուածների վերտառութեանց մէջ:

Ե՛լ չենք խօսում մեր թուականի մասին, որին այնպէս շուտ շուտ հանդիպում ենք մեր հին մատենագրութեանց և առհասարակ հին գրքերի մէջ: Ի՛նչ ասել կուզէ, որ մեր տառերով ձևակերպուած թուերը ամէն քայլափոխում կարող են հանգիպել հնասէր և իւր հայրենիքի նուիրական վայրերը այցելող ամէն հայի:

Գ) Աւերջապէս, գալով բառաբան գործածելուն, արդէն ամէն երկիսայ կարող է նկատել որ գրերի անունները գիտնալը, ևս առաւել այբուբենական կարգով սովորած լինելը ամէն գրագէտի համար անհրաժեշտ պարտականութիւն է:

Այսպէս ուրեմն, մեր համոզմամբ ամէն ուսուցիչ որ առաջին տարուայ աշակերտին արդէն այն աստիճանին է հասցրել, որ վերջինը կարողանում է իւր տարիքին պատշաճ վարժ կերպով կարգալ, ի՛նչ մեթոդի և հետեւելիս լինի, ի՛նչ դասադիրք և տուած լինի իւր սաների տարուայ վերջը անպատճառ պէտք է սովորեցնի նոյա տառերի ձևերը, անունները, և այն անշուշտ դարերով մեր նախնիներից մեզ հասած ու աւանդուած համակարգութեամբ այրից սկսելով, Գէ ու վերջացնելով:

ՄԱՏԵՆԱԽ ՕՍՈՒԹԻՒՆ

ա. ՏՆԱՅԻՆ ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶՈՒԹԻՒՆ ամեն հասակի արանց եւ կանանց համար 45 պատկերներով, շարադրութիւն բժիշկ Շրեքերի, հրատարակեց Ներսէս Սիմեօնեանց, Թիֆլիս, 1881, գինն է 40 կոպ. բ. „ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՀԱՍՍԱԿԻ“ Ֆրեօբէյեան ծաղկոցների առողջապահութիւն. դասախօսութիւն դոկտ. Ա. Բաբայեանի. Թիֆլիս 1882. գինն է 20 կոպ.

գ. ԵՐԿԱՐ ԿԵԱՆՔ Եւ ՆՈՐԱ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ. Նուարրօ բժշկապետի, քարգ. Տ. Յակոբ քահանայի Սուրենեանց, Մոսկվա 1882.

Այժմու դպրոցը զրեթէ ամենայն բան տալիս է մատաղ սերունդին բոցի առողջութիւնից. թէպէտ և բժշկականութիւնն անպայման առողջութիւն չի ճանաչում, այնուամենայնիւ յարաբերական առողջութիւնն հնարաւոր է համարում իւրաքանչիւր առողջ ծնունդ անհատի համար: Ապաբաղդութիւնն այն է, որ այդ իսկ առողջութիւնը կորցնում է զրեթէ ամենայն մի ուսումնարան յաճախող և գիտութեան գեգերող անձն: Եւ անհասկանալի է երևում հասարակութեանը թէ ինչո՞ւ համար է ուրեմն դաստիարակութիւնը, ինչո՞ւ համար են գիտութիւնն և արուեստը, ի՞նչ նշանակութիւն կարող են ունենալ մարդու համար բարոյական վսեմ սկզբունքները, երբ մարդս պէտք է հիւանդութեան համար դարգանայ, հիւանդ սերունդի համար նախապատրաստուի և իւր բոլոր կեանքը պիտի համարէ միմիայն ցաւի ու հեծութեան ասպարէզ: Այս է իսկապէս մեր ժամանակակից մատաղ սերունդի վիճակը թէ դպրոցական շրջանում եւ թէ յետոյ: Դպրոցներին և ուսուցիչներին իրաւունք է տուած՝ գիտութիւն և բարոյականութիւն աւանդելու ժամանակ՝ ծանրաբեռնել աշակերտին ամենայն մտաւոր պարապմունքներով, խլել նորանից ամենայն ազատութիւն և հնար, քանի որ դպրոցումն

է, իւր կեանքի առողջութեան վերայ մտածելու՝ աւելի ուղիղն ասած դպրոցն իրաւունք ունի, կարծես, զրկել աշակերտին կեանքից իւր ուսման համար, մինչդեռ նա ուսանում է միմիայն լաւ ապրելու նպատակով: Հարիւրաւոր և հազարաւոր աշակերտներ երկու սեռից աւարտում են ուսման շրջանը ամենագովանի յառաջագիւծութեամբ, փայլուն նախանձելի վկայութիւններով. նայեցէք նոցա վերայ. թնչ են նոքա — արտաքին պատկերը մի կմախք, դալուկ գէմք, տկարացած՝ ախոցի կարօտ աչքեր, թոյլ կուրծք, դուրս եկած կուզ կամ ծռուած մէջք, ընդհատուող ձայն, անհասգիստ շնչառութիւն, երբեմն բոլորովին վնասուած թոքեր, վնասուած ուղեղ, բժացած ապուշ միտք..... Ի՞նչ պիտի անեն նոքա այդպիսի պարագաների մէջ իրենց ոսկետառ վկայութիւնները կամ իրենց շտեմարանեալ գիտութիւնը: Ի հարկէ՝ ամէն բան կարող են շահել՝ այսինքն՝ համբաւ, գործունէութեան ասպարէզներ, պաշտօններ և այլն. սակայն մի բան նոքա մի անգամ ընդ միշտ տուժած կը լինին. այն է՝ քաջառողջ կեանքը: Ինչու. որովհետեւ թէ տնական և թէ մանաւանդ դպրոցական կեանքի մէջ նոցա չեն տալիս միջոց նայելու կեանքի վերայ իբրեւ մի անհրաժեշտ բարիքի և յարգելու այդ իւր բնական օրինաւոր սահմանների մէջ: Այս իսկ է պատճառը որ շատերն իրենց ոտքը դպրոցից դուրս դնելուն պէս, երբ ճանաչում են կեանքի արժանաւորութիւնները՝ կամ մոռանում են իրենց առած դաստիարակութիւնը և վայրենանում են՝ անձնատուր լինելով միմիայն աշխարհային անսանձ վայելչութիւնների և կամ միանգամայն մոռանում են իրենց կեանքը և օրհասական հնազանդութեամբ սպասում են իրանց վաղճանին՝ անձնատուր լինելով միմիայն մտաւոր և բարոյական մարզութիւնների: Երկու միմեանց հակառակ երևոյթներ, որոնցից մէկը ժխտում է դաստիարակութեան շինարար ազդեցութիւնը, միւսը ժխտում է դաստիարակութեան և կեանքի փոխադարձ սերտ կապը: Միթէ մեր Հայոց դպրոցները տակաւին պիտի շարունակին այսպիսի երևոյթներ արտագրելու:

Ներկայումս ամենայն տեղ աշխատում են դպրոցական շրջանի մէջ այնպիսի յարմարութիւններ հաստատել որ կրթւող սերունդը չստիպուի պատկերանալ երկու միմիանց հակառակ յատկութիւններով. ժամանակակից դպրոցավարութեան մէջ այդպիսով անհրաժեշտ պահանջ է ծնել մշակելու և իրագործելու առ հասարակ դպրոցական առողջապահութեան հարցեր. դոքա վերաբերում են դպրոցի տեղի ընտրութեանը, շէնքին, լուսաւորութեանը, ջերմութեան աստիճանին, օդի մաքրութեանը, աշակերտների սնունդին, հագուստին, առօրեայ մաքրակեցութեանը, բանեցուցած ուսումնական պիտոյքների յատկութեանը, նոցա խաղերին, զբօսանքներին, պարապմունքի տեսողականութեանը իւրաքանչիւր հասակին և գիտութեան համեմատ և այլն: Չնայելով որ այս խնդիրների նկատմամբ շատ շատ տարբեր կարծիքներ ու տարակուսութիւններ կարող են լինել, մանաւանդ իւրաքանչիւր առանձին տեղի նկատմամբ, այնուամենայնիւ բուն նպատակը միշտ մի է, այն է՝ աւանդել աշակերտին եղանակ իւր կեանքը առողջ պահելու և պարզ, չափաւոր ու կանոնաւոր կենցաղավարութեան գաղափարին ընտելանալու:

Հայոց մէջ առողջապահութեան խնդիրն ընդհանրապէս և դպրոցականը մասնաւորապէս, վաղուց է, որ մտել է գրականութեան մէջ. եթէ չենք սխալուում առաջին օրինակը տուեց «Կիլիկիա» ամսաթերթը, որ հրատարակւում էր Կ. Պօլսում 18⁷¹/₆₈ թուականներին Փարիզի բժշկական ճեմարանի դօքտօր պ. Մանուէլ Իւթիւճեանի խմբագրութեամբ: Այս թերթի մէջ հրատարակուեցաւ մի շարք յօդուածների այսպիսի վերնագրով «Տղաքներն առողջ մեծցնելու նոր դրութիւնները»: Դոցա մէջ փայլում են նշանաւոր փիլիսոփաների, բժիշկների և մանկավարժների անունները, որոնց կարգումն յիշուած են և Ռուսաստանի, Հոլանդիայի, Ֆրեյզլի և այլն ենթադրութիւնները: Ռուսաստանում Հայոց պարբերական եկան և առանձին հրատարակութիւններ, որոնց կարգումն են՝ ա, Խնամատարութիւն երեխայոց մարմնական և բարոյական» շարադրութիւն Կոմբի, Ս. Պետերբուրգ 1868 գինն է 50

կոպ. և բ, Կանոնաւոր և վայելուչ գրութեան տեսութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1873, գինն է 60 կոպ. երկուսն էլ հանդուցեալ Մ. Մ. Միանսարեանի հրատարակութիւններն են։ Սոցա շնորհիւ այն հայ դաստիարակները, որոնք օտար լեզու չգիտէին, միջոց ունեցան ծանօթանալու մի երկու առողջապահական հարցերին բայց թէ թարգմանութիւնն և թէ հայերէն բարբառը, որ այդ հրատարակութիւնների մէջ վատ են, և թէ մանաւանդ առաջարկած միջոցների անգործնական լինելը պատճառ եղան որ առանց նշանաւոր հետեանքի անցան դռքա։ Աւելի որոշ, ամփոփ և թարմ բովանդակութիւն ունի դօքտօր Ս. Բաբայեանի մի հրատարակութիւնը «Ուսումնարանի առողջապահութեան հարցեր» վերնագրով (Թիֆլիս 1879, գինն է 1 ռ.) և նորերս լոյս տեսած նորա մի դասախօսութիւնը, որ այս տողերի ճակատում նշանակուեցաւ. առաջինն սկզբում հրատարակուեցաւ «Փորձ» հանդէսի էջերում և ապա առանձին գրքով լոյս տեսաւ։ Իբրև հետեւողութիւն նորագոյն հրատարակութիւնների դօքտ. Բաբայեանի այդ աշխատութիւնների մէջ մենք տեսնում ենք այն՝ ինչոր արդի մանկավարժութիւնն արեւմտեքում կ'ամ իրագործած է կամ դեռ մշակում է. այդ հրատարակութիւններն այն առաւելութիւնն ունին, որ բովանդակում են իրենց մէջ՝ Ռուսաստանի Հայոց դպրոցական կեանքին ծանօթ մի հայ բժշկի դիտողութիւններ. այդ պատճառով և դօքտ. Բաբայեանի հրատարակութիւնները կարող են շատ օգտաւէտ լինել նոցա համար, որոնք նախանձախնդիր են իւրաքանչիւր դպրոցի կանոնաւոր ընթացքին. ուսուցիչների, տեսուչների և հոգաբարձութիւնների համար նոքա պիտանի են իբրև մի ուղեցոյց հիմնուած գիտութեան հաստատուն սկզբունքների վերայ։ Մեզ մնում է միայն աւելացնել, որ առողջապահական խնդիրները գործ դնելու ժամանակ անհրաժեշտ պիտի համարուի յարգել տեղական բոլոր այն պայմանները, որոնք չեն վնասում դաստիարակութեան գործին և արմատացնում են կրթող սերունդի մէջ խոշորակէց-ութեան, պարզութեան, լախարութեան է-կանոնաւորութեան գաղափար կեանքի արողութեան համար։ Մեր տեղական դպրոցը պէտք է ձգտի օգուտ

քաղել գործնական կեանքից այդ իսկ գաղափարներն իրագործելու համար այդ բոլորի վերայ սլարտք են դնում կըրթել զաւակներին կեանքի համար այսինքն տալ նոցա միջոց նախ և յառաջ՝ առողջ լինելու և ապա՝ պարզ, խոշոր ապրուստի սովոր, կեանքի նուրբ վայելչութիւնների վերայ անտարբեր աչքով նայող և, որ ամենից գերազանցն է, ամէն վիճակի մէջ տոկուն և գործունեայ լինելու: Ներկայումս, երբ առողջապահութեան խնդիրները տեղ տեղ գործադրել են սկսում, երբ դպրոցներում «մարմնամարզականներ» են մտցնում, և միւս առարկաների կարգում դաս են տալիս «Առողջապահութիւն», երբ մինչև անգամ Ռուսաստանի Հայոց մէջ հրատարակում է և մի «Առողջապահութիւն», ևս առաւել հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել վերոյգրեալ կէտերի վերայ և նորոգութեան գործում այնպիսի հանգամանքներ ստեղծել, որոնց մասին յետոյ զըջալու հարկ չլինի:

Դպրոցական կեանքից դուրս՝ մարդուս սովորութիւնները կանոնաւորող առողջապահական միջոցներ շատ կան, ինչպէս օրինակ սառը ջրով լողանալ, ձիով մանգալ, ոտով մանգալ, շարժումն պատճառող խաղեր խաղալ և այլն. դոցա կարգումն է և տնային մարմնամարզութիւնը. դորա չափաւոր և կանոնաւոր գործածութիւնը կարող է փրկել ամէնքին շատ մարմնական ցաւերից և նեղութիւններից. այսպիսի մարմնամարզութեան համար է հրատարակուած բժիշկ Շրեբերի շարադրութիւնը, որի անունը վերեւ նշանակեցինք: Հրատարակութեան մէջ հրահանգների հետ միասին կան և պատկերներ, որոնք ցոյց են տալիս թէ մարդս ինչ դիրք պէտք է ունենայ մարմնամարզութեան ժամանակ: Այն մարդիկ, որոնք ստիպուած են նոտական կեանք վարել, իրենց անձը շատ տկարութիւններից կազատեն և իրենց մարմնի առողջութիւնը «մինչև խոր ծերութիւնը» կը պահպանեն, եթէ հետեւին «Տնային մարմնամարզութեան» հրահանգներին:

Նորերումս լոյս տեսաւ մի այլ հրատարակութիւն ևս «Երկար կեանք» վերնագրով, որից կարող են կեանքի պահպանութեան մատչելի հրահանգներ և խորհուրդներ քաղել

ամէնքը, որոնք զրքերից ուզում են սովորել առողջապահու-
թեան կանոններ: Այդ զրքի մէջ, որ մի մաքուր և գեղե-
ցիկ տպագրութիւն է, կան այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք
Համապատասխան են բժշկականութեան ժամանակակից պա-
հանջներին և եթէ ճիշտ կանոն չեն կարող լինել, գոնէ
լուսաբանում են շատ կենցաղական պայմաններ. նշանաւոր
նիւթերն են, ի թիւս այլոց, լոյս, ջերմութիւն, օդ, մարսո-
ղութիւն, խմիչքներ, շարժողութիւն, քուն, կլիմայ, ամուս-
նութիւն և այլն:

Բոլոր վերոյգրեալ հրատարակութիւնները օգտաւէտ են
աշակուրջ ուսուցիչներին, ծնողներին և առ հասարակ հասա-
կաւոր ընթերցողներին համար, և երբէք կարելի չէ տալ
խակ և դեռահաս ընթերցողների և աշակերտների ձեռքը:

4. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

ԱՅՆ ԵՒ ԱՅՆ Ք

Ինչպես ընթերցողը կը տեսնի ներկայ № ում հրատարակած խմբագրական յայտարարութիւնից, բաժանորդներին սակաւութեան պատճառաւ մենք ցաւօք սրտի ստիպուած ենք առ ծամանակ դադարեցնել „ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ“, մինչեւ 1884 թ. Փետրուարի 1 ը:

Երբ մինչեւ այդ ծամանակն էլ մեր դպրոցական գործին զլուխ կանգնած մարդիկ էւ մեր մատաղ սերունդի առաջնորդները գործով չեն ցոյց տալ իրենց համակրութիւնը, երբ նորա իրենց ստացած տարեկան ռոճկից մի և ի ն գրուելի մեծ ծանրութիւն էւ բեռն կը համարեն գոնելու մի մասնագիտական մանկավարժական ամսագիր պահպանելու համար, այնուհետեւ մենք մեր գործի շարունակելը աւելորդ կը համարենք:

Իսկ առ այժմ դեռ են յոյս ունինք.

* *

Եկող 1884 թ. Յունուարի 1ից Թիֆլիզում կը հրատարակուի մի նոր հայերէն ամենօրեայ լրագիր „ՆՈՐ ԴԱՐ“ վերնագրով, պ. Սպանդար Սպանդարեանի խմբագրութեամբ: Լրագիրների հետ ցրուած ծանուցմանը նայելով, նոր լրագրի պրօգրամը խոստանում է շատ հետաքրքիր լինել: Յաջողութիւն ենք ցանկանում նոր լրագրին:

* *

„Վարժարանի № 1 ում հաղորդել էինք որ Ներսիսեան Դպրոցի Հոգաբարձութիւնը միաձայն հաւանութեամբ ընտրեց տեսուչ մեծ պ. Փողոս Ղամբարեանին: Բայց այժմ մեզ հաղորդում են, որ պ. Ղամբարեանը հրաժարուել է իւր պաշտօնից էւ Հոգաբարձութիւնը ընտրել է տեսուչ մեծ. պ. Սողոմոն Նիլազարեանցին էւ առաջարկել էջմիածնի

ս. Սինօղին ի հաստատութիւն: Ս. Սինօղը բարեհաճել է հաստատել նորան եւ պարօնը ամսոյս 27 ին արդէն ստանձնեց իւր նոր պաշտօնը: Մենք մեր կողմից ցանկանում ենք պարօնին յաջող եւ եռանդուն գործունեութիւն, որ ուսուցչական խմբի եւ Հոգաբարձուաց հետ ձեռք ձեռքի տուած կարողանայ տալ Ներսիսեան Դպրանոցին այն դիրքն ու նշանակութիւնը, որ վայել է նորա մեծ Հիմնադիր ՆԵՐՍԷՍ Վ. Կարօղիկոսի անմոռանալի յիշատակին:

*
* *

Թիֆլիզու Ս. Գայիանեան օր. դպրոցի տեսուչ պ. Ն. Խոսրովեանը հրաւիրուեցաւ ս. Էջմիածնի ձեմարանը ուսուց լեզուի եւ գրականութեան ուսուցչի պաշտօնով, իսկ նորա տեղ ընտրուեցաւ տեսուչ մեծ. պ. Սեդրակ Արարատեանցը:

*
* *

Խմբագրութիւնս շնորհակալութեամբ ստացաւ հետեւեալ նոր հրատարակած հայերէն գրքերը 1., Ազգայնութիւն եւ նորա պրինցիպները,, Հայուածք հայութեան իբրեւ կուլտուրական ազգի վերայ Հ. Ա. Առաքելեանցի: 1883

2. Տիգրան Նաւասարդեանցի Հայ-ժողովրդական աւանդութիւնների ժողովածուն:

3. Հայելի, բանաստեղծութիւններ Ա. Մատինեանի, եւ 4. պ. Արամ Մելեանցից նորա աշխատասիրած „Հայոց մեծ վարդապետ Սուրբ Մեսրոպի“ կենսագրութիւնը պատկերով. Մովս. Վարդանեանցի տպարան:

ԽՄԲԱԳԻՐ—ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՂ Ն. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 10 Октября 1883 г.

Типография М. Вартанянца и К. Тройцк. пер. д. № 11